Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Антологија
СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Пера Тодоровић

ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДОБРОВОЉЦА

„Антологија српске књижевности“ је пројекат дигитализације класичних дела српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду и компаније Microsoft®

Није дозвољено комерцијално копирање и дистрибуирање овог издања дела. Носиоци пројекта не преузимају одговорност за могуће грешке.

Ово дигитално издање дозвољава уписивање коментара, додавање и брисање делова текста. Носиоци пројекта не одговарају за преправке и дистрибуцију измењених дела. Оригинално издање дела налази се на веб сајту www.ask.rs.

2004.

Пера Тодоровић

ДНЕВНИК ЈЕДНОГ ДОБРОВОЉЦА

Садржај

I 2
II 3
III 4
IV 8
V 12
VI 14
VII 20
VIII 23
IX 29
X 31
XI 42
XII 56
XIII 69
XIV 89

ОДЛОМЦИ ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНОГ ДОБРОВОЉЦА

УСПОМЕНЕ ИЗ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА 1876 ГОДИНЕ

I

Делиград, 3 августа уторник, 1876 год.

Мене данас готово силом улисаше у чиновнике ђенералнога штаба тимочко-моравске војске — просто рећи реквирираше ме, као што се реквирира сено, зоб, со и друге ствари. Скидоше ми моју добровољачку блузу, моје опанке, моју црногорску капу, одузеше ми моју верну пушку, па ме умундираше по штапски, обуше ми руске чизме од јухта, припасаше сабљу (која је слободно могла изостати), посадише ме за сто, уклопише у руке перо, па сад хајд' шифрирај и дешифрирај депеше, преводи с рускога и француског на српски и са српскога на руски и француски, носи ђенералу Черњајеву рапорте и примај од њега заповести. Колико их има који жуде за овим местом, и који би на њему можда боље послужили но ја, и њих не нађоше, већ баш мене! И то готово насилно! Ја целога века мрзио на канцеларије, протоколе, регистре, нумере И остале формалности и сад баш мени пало у део да са тим стварима имам посла! О слепа судбино!...

II

Делиград, 6 августа у четвртак, 1876 год.

...Каква разлика између живота у штабу и живота као добровољац на мртвој стражи, где Турци сваки час узнемиравају и не даду тренути... У штабу се и једе и пије и спава добро, али ми се опет не допада. Видим да има много ларме, трке, мувања, галаме, много формалности, али ми се чини да је мало реда и мало рада. У канцеларији начелника штаба, пуковника Комарова, страшан неред, на столу му грдна гомила хартија и кад што тражи, мора по по сата да премеће по ономе вашару.

Кад сам синоћ око 11 часова у вече отишао ђенералу Черњајеву на рапорт, затекох га свучена где лешка у кревету, а до њега мали сточић а на столу... ђенералштабна карта и... не, не, већ неке флаше и два тањира са иструганим реном и исеченом и осољеном ротквом!...

III

Делиград, 7 августа у суботу 1876 год.

По заповести ђенерала Черњајева написао сам данас ову депешу на кнеза Милана: »Дошло ми је до знања да се у Београду ради на миру и да на томе особито настојава инглески конзул. Сад о миру не треба да буде ни речи, јер наш положај никад није био повољнији но што је сад. У сваком случају причекајте на моје писмо. — *Черњајев*.«

Овај ми телеграм даде повод да према материјалу, који имам при руци, разгледам какав је тај положај тимочко-моравске војске, о коме ђенерал вели да »никад није био повољнији.« Ево шта сам нашао.

Наше нападне операције свршене су још крајем месеца јуна, дакле на *десет дана* по објави рата, и ми смо после десетодневне офанзиве прешли у дефанзиву. Затим је на целој тимочко-моравској линији наступила мала пауза у ратним догађајима. Ми смо се спремали на одбрану, а Турци су довлачили поткрепљења из дубине своје велике царевине и прибирали се да јаком силом упадну у Србију. Та почивка трајала је више од половине месеца јула. Српска војска на тимочкој линији била је тада раздељена углавном овако: у Зајечару стојао је са својим кором (до 20.000 људи) Лешјанин, а на Грамади пред Књажевцем стајао је Хрватовић са својом војском од 6—7000 бораца. Спрам Лешјанина стајало је тада већ на српском земљишту 20.000 Турака, под командом Осман Хасан-паше, а спрам Хрватовића стојали су од Грамаде Хафиспаша, са 8.000 бораца, а од Пандирала Сулејман паша такође са 8—9 хиљада војске. (Над свом овом војском био је заповедник Ејуб-паша, јер је сва ова војска сачињавала један кор). Тако су стајале ствари на тимочкој линији, у половини месеца јула.

17 јула удари на Хрватовића Хафис паша од Грамаде са 8.000 људи, а у исто време крене се и Сулејман од Пандирала такође са 8.000 бораца. Борба око Грамаде и Дервента трајала је три дана и Хрватовић најпосле би принуђен да се повлачи нагло Књажевцу, јер му је претила опасност да му Сулејман пресече одступну линију.

21 јула прикупи Хрватовић сву своју силу (највише 7.000 људи) на брду Тресибаби, јужно од Књажевца. Хафис и Сулејман (тада је у турски логор стигао Ејуб-паша и сам лично предузео команду над војском Хафиса и Сулејмана) ударе на њега 22 јула. Борба је трајала до мрака и продужила се сутра дан са истом жестином, па се

понови и 24 јула, а 25 јула Хрватовић буде принуђен да се повлачи са Тресибабе, јер му је војска била страшно изрешетана и изнурена многодневном борбом, а пред њим је стајала трипут јача турска сила, која је уз то још једнако довлачила поткрепљења од својих резервних батаљона, што су остали на путу између Ниша и Грамаде. И тако Књажевац падне Турцима у руке и они га одмах спале.

Од Ниша, па преко Грамаде (село и кланац на српској граници близу извора малог Тимока) води добар пут у Књажевац. У Књажевцу се тај друм дели: један крак иде у северозападном правцу на Зајечар, Неготину па даље низ Дунав, а други окреће јужним правцем и иде тако до варошице Алексиначке Бање; ту прође кроз бањски кланац, па се опет подели на двоје, један крак окреће југоисточно на Алексинац и Делиград, а други југозападно иде на Параћин, где се свезује са главним цариградским друмом, који води од Београда преко Алексинца и Ниша у Цариград. Ово је ради бољега разумевања ствари, а сад да наставим даље причање о Хрватовићу.

Кад је Хрватовић био сузбијен од Грамаде, он се друмом, који мало час споменух, повукао Књажевцу, а кад је 25 јула и Књажевац морао напустити, он се истим друмом повуче даље Алексиначкој Бањи, и ту се заустави у Бањској клисури, да у згодном теснацу (кроз који, као што већ споменух пролази друм и иза кога се одмах грана удвоје, те води један на Алексинац а други на Параћин) брани продирање Турака на Алексинац и Параћин. Зауставивши се у овом згодном положају Хрватовић истави своје предстраже до села Читлука и Церовице, па у томе положају стоји и данас, ишчекујући напад Турака од Књажевца.

Док је Књажевац овако пао и Хрватовић се повукао Бањи, код Зајечара се дешавало ово: 16 јула потисне Осман паша Лешјанинова предња одељења код Великога Извора, а 17 (дакле у исти дан кад су Хафис и Сулејман почели нападати на Хрватовића) продужи нападаје и тако се примакне Зајечару да је већ и саму варош могао бомбардати. Ноћу између 23 и 24 јула подигну Турци на североисточним висовима спрам Зајечара неколико батерија и сутра дан окупе бомбардати варош. Тада се на далеко дуж обала реке Тимока отвори пушчана ватра, а под заклоном њеним Турци почну све ближе и ближе примицати своје батерије вароши. Како је Лешјанин још 23 јула добио био заповест од врховне команде из Београда да напусти Зајечар, то се он, пошто се 24 цео дан борио, увече повуче из Зајечара. Сутра дан Турци уђу у варош и поступе с њом по турски.

Од Зајечара води један друм најпре у јужном, а после у југо-источном правцу преко Грљана, Планинице, па даље све уз велики (црни) Тимок преко Лукова до Кривог Вира, где се сједињује са друмом који иде од Бање на Параћин и који горе споменух, те се тако и овим путем од Зајечара може доћи Параћину. Напустивши Зајечар Лешјанин се повуче са већим делом своје војске (мањи део одступио је западно Крајини) и заустави се на линији Бољевац — Луково (око 30 километара од Зајечара), а предстраже истакне до села Планинице, Лубнице и Копите, па у тим положајима остао је и до данас, ишчекујући као и Хрватовић напад Турака. И тако, Хрватовићева И Лешјанинова војска имају у главноме једну исту задаћу: прва брани да Турци од Књажевца преко Бање не продру на Параћин и тиме обиђу главна српска утврђења код Алексинца и Делиграда (или да им не дођу с леђа), а друга брани да Турци то исто не учине продирући друмом, који, као што смо видели, води од Зајечара преко Лукова

опет у Параћин. Пролази које брани Лешјанин и Хрватовић врло су важни, јер кад би Турци продрли до Параћина и Ћуприје, они би били тако ређи у срцу Србије, И ми тешко да би их игде могли зауставити до Београда. Стога су предузете многе мере да се положаји које заузима Хрватовићева и Лешјанинова војска што боље утврде и ставе у што поузданију свезу са својим базисима и наслонима. Наслон Хрватовићевих положаја пред Бањом био је Алексинац, око 30 километара удаљен од Бање и свезан с њом доста добрим путем. Лешјанинов наслон био је управо Делиград, али између Делиграда и Лешјанинових положаја није било никаквога удобног директног пута и баш су сад одређени читави батаљони да пресеку пут кроз Луковицу планину, која се у дужини од 30 километара пружа од Делиграда Лукову. Тај ће пут свезати Луково, као позадну позицију Лешјанинову, са Делиградом. У Делиграду и Алексинцу концентрисано је 18—20 хиљада војске, да се у свако доба може послати помоћ Хрватовићу или Лешјанину — где прво затреба. И тако на тимочкој линији стоји Хрватовић пред Бањом са 6—7.000 војске и Лешјанин код Бољевца И Лукова са највише 12—15 хиљада људи, свега дакле највише 22.000 војника. У случају преке нужде Хрватовићу и Лешјанину може доћи потпора од Алексинца и Делиграда, највише 12—15 хиљада, пошто у обадва места мора остати помало посаде, и од Крајине 2—3.000 људи. Дакле у случају потребе ми би могли да концентришемо на тимочкој линији највише 35 до 40.000 људи. Спрам ове српске војске стоји већ сад Ејубов кор од 30.000 Турака, а по потреби они овај број могу и удвојити, јер између Зајечара и Видина и између Књажевца и Ниша имају Турци јаку посаду и не морају се бојати нашега нападаја, те Али-Сајиб може са овом војском прећи Мораву код Ниша на Мрамору, па окренути друмом на Грамаду, сјединити се са Ејубовом војском, чиме би турска тимочка војска са прикупљеним резервама порасла на 60.000! Да ли би Лешјанин и Хрватовић, поред све потпоре из Делиграда и Алексинца, могли одолети овако великој нападној турској војсци — то је питање на које је мучно одговорити са да. Но да ли ће Турци хтети да продиру од тимочке стране у Србију, где би имали да воде у неку руку брдски рат, где би им базис операција — Видин — био врло далеко и где је предео уопште врло незгодан за провијентирање велике војске?

По мишљењу стручних људи управо само су две могућности. Турци или ће поред свију тешкоћа продирати од Тимока на Луково и Бану, старати се да освоје ова места, па онда или да концентришу сву силу с левога бока алексиначких и делиградских положаја и старати се да их освоје и ту да сиђу у моравску долину и њоме окрену даље на Параћин и Ћуприју, или ће, ако освоје Луково и Бању, обићи алексиначке и делиградске положаје, па се упутити правце Параћину и Ћуприји, што би принудило главни део тимочко-моравске војске да напусти Алексинац и Делиград, да се у брзим маршевима повлачи Параћину, где би је Турци, пошто располажу много већом коњицом, сустигли уморну, дали јој на отвореном пољу једну главну битку и као бројно надмоћнији разбили је и растројили, па онда окренули незаштићеној Јагодини, заузели је, ту се разделили у две колоне, једна би се упутила у Крагујевац, где су арсенали, оружнице и управо сви извори наше војене спреме, а друга цариградским друмом пошла право на Београд.

То је једна могућност И један план, који би могли изабрати Турци. Други план био би овај: да Турци напусте освојене пределе на Тимоку, да оставе само у Зајечару и Књажевцу утврђене појаче посаде, а сву осталу Ејубову Војску да поврате натраг Нишу, ту да се сједине са приштинском Али-Сајибовом војском и ојачају резервама, које

једнако преко Софије стижу из Цариграда, па онда да продиру у Србију моравском долином (можда једном, а можда и обадвема обалама Мораве). Ако би Турци изабрали овај други пут за продирање у Србију тј. ако би пошли моравском долином, ми би могли, прибравши све резерве, концентрисати против њих код Алексинца и Делиграда до 40 хиљада војске. Ако би Турци ударили десном обалом Мораве од Катуна, имали би пред собом тврде алексиначке и делиградске положаје, а ако би ударили левом обалом Мораве од Суповца па на Тешицу и даље низ, Мораву, не би имали да савлађују тако велике сметње, као на десној обали. Истина, код Тешице подигнути су још у мирно доба за време логоровања неки шанчеви, али то је само једна линија и кад би она била пробијена, Турци не би даље наишли ни на каква утврђена, ако се не би на брзу руку у време саме борбе подигла.

Ето дакле како сад стоје ствари. Турци ће дакле продирати или од Тимока, или моравском долином, јер да продиру на обадве стране, немају засад толику силу и не могу је прикупити пре позне јесени. А пошли Турци од Тимока или низ Мораву, ми им можемо у обадва случаја ставити на сусрет бар упола онолику силу, с коликом ће они ударити; осим тога ми ћемо имати згоднији положај и бранићемо се из опкопа, док они као нападачи морају јуришати отворених прсију. Тако ћемо се ваљда продржати до јесени, а онда ће ударити снегови, који ће горе доћи Турцима, разлогореним на отвореном пољу (Зајечар и Књажевац, а и сва села спалили су), но нама у Алексинцу, Делиграду, Бањи, Лукову и Бољевцу. А у томе можда ће се умешати и дипломатија, а нарочито можда ће Русија помоћи притешњеној Србији. То су по свој прилици и Черњајевљеве наде. Ето како изгледа сад наш положај, о коме ђенерал вели, да »никад није био повољнији«. Оно истина наше стање није баш очајно, али није ни светло. Да ли ћемо се ми моћи да одржимо до позне јесени, као што се Черњајев нада? — то је велико питање — а одговор на њега скрива будућност!

IV

Делиград 7 августа у суботу, 1876 год.

Још пре зоре узрујао се цео штаб. Пуковник Милутин Јовановић, командант суповачке војске, јавља да су га зором напали Турци јаком силом; да нападају на Суповац, Голешницу и Змијину Главу (погранична места на левој обали Мораве 10— 15 километара више Алексинца). То се дакле АлиСајиб креће. Али шта хоће он? Да продре у моравску долину? А располаже ли он толиком силом, да може сам предузети продирање у моравску долину? Ко зна! тек он удара врло енергично и пук. Мил. Јовановић јавља да једва одолева турској навали и да се зорли држи у својим положајима.

Од Хрватовића вест да се Турци на целој тимочкој линији повлаче, да су Књажевац напустили и оставили у околини само слаба одељења нерегуларне черкеске коњице. Из Лукова опет јавља потпуковник Лаза Јовановић да је код Зајечара остао Осман-паша и ту се на брду Краљевици утврдио са 15 батаљона низама, 2000 Черкеза и 200 Татара (исказ једнога заробљеног Татарина), а сва се остала војска повукла из зајечарске околине и одступа Нишу. Кад се све ово узме у обзир и кад се још дода, да су још 3 августа черкеска одељења почела нападати на наше положаје код св. Аранђела (положај на нашој граници на путу од Грамаде Алексинцу) и да су се нишке страже на Поповој Глави узрујале и почињу бивати немирне (а пре се ни живе нису показивале из својих шанчева) — онда се готово са сигурношћу може узети, да се Ејубова војска повлачи са Тимока и прибира се да од Ниша упадне у моравску долину. Дакле Турци су изабрали овај други план. Черкези, што су нападали на св. Аранђела, сигурно су Ејубове авангарде, а данашњи нападаји Али-Сајиба на Суповац сигурно су предузети у цељи да забаве српску алексиначку војску, док Ејуб довршн свој марш и прибере се на нашој граници испред Алексинца, на десној обали Мораве, одакле би пребацио мостове преко Мораве, ступио са Сајибом у свезу, па онда удружени повели заједнички нападај на Алексинац. Тако је рачунао и ђенерал Черњајев и одмах изда наредбу Хрватовићу да се са својом војском крене на Књажевац, да га заузме, ту да се опет утврди на Тресибаби, па оставивши у утврђењима појачу посаду која ће пазити на кретање Турака од Зајечара, с осталом војском да пође поред српске границе за Ејубом, да напада његову позадницу (аријер-гарду) и да му прети с леђа. Лешјанину је такође заповеђено да се што ближе примакне Зајечару, да мотри на држање Османа у Зајечару, па ако буде згодан тренутак и да га нападне и, ако је могуће, заузме Зајечар.

Пошто су предузете ове мере на тимочкој линији да нама амо на Морави даду одушке од удружене навале Ејубове и Али-Сајибове војске, генерал се поче спремати да са резервама из Делиграда похита Алексинцу. Мени рече да спакујем најнужнији део штабне архиве, па кад се крене штаб, да идем и ја у Алексинац.

Док се штаб спремао узрује се и делиградска војска и замало, па је све било на ногама и под оружјем. Осам батаљона сиђоше у дугим редовима са својих логоришта са висова око шанчева, постројише се на друму и одмарширашe Алексинцу. У овој ужурбаној спреми, при погледу на ове дуге редове војске, који одмереним кораком одоше на бојно поље, откуда се већ пролама грмљава топова, има нечега што одушевљава и уздиже. Ту човек наједанпут осети да пред њим и пред сваким појединцем стоји велико дело које се само сложним, укупним силама може повољно решити; човек се наједанпут осети зближен са свима личностима које га окружавају, одношаји одмах постану некако ближи, искренији, изгуби се она свакидања укочена уздржљивост и етикеција, а наступи нека срдачност: с човеком, с којим никад речи у животу ниси проговорио, говориш тада као са старим познаником.

Штаб је био брзо готов, кретосмо се Алексинцу. Мени паде у део да поделим место у колима са штабним свећеником, г. протом Ј. Ј. Напред је ишао Черњајев са својом свитом, за њим неколико кола, а за њима наше кочије. А у кочијама отац прота са пуно којекаких ћилимова, јастука, бунада, шалова, сандучића, кутија, стакала, два грдна револвера и једном красном пушком од шест метака, на форму револвера, а до оца проте ја са мојом архивом. Код Нерићевога хана (механа на путу из Делиграда у Алексинац) сустигосмо оне батаљоне што су маршрирали за Алексинац. Ђенерал рече војсци неколико одушевљавајућих речи, па онда пођосмо даље.

Грмљава топова и праска пушака бивала је све јаснија. Дан је био диван и свеж. Јутрења магла тек се уздигла, а ваздухом се разлила нека прозрачна светлост, нека блага тишина, неисказано свежа, величанствена и заношљива, а кроз ову тишину проламала се тутњава топова, као звуци удаљене грмљавине. Овај светао дан, ова тишина у природи, ова потмула тутњава с бојнога поља, све је то чудно дејствовало на ме, и ја се удубих у неке невеселе мисли. Док сам ја тако оборене главе пушио моју цигару, отац прота једнако ме је запиткивао:

— Је л' те, молим вас, а јесте ли се ви јутрос чим год прихватили?

— Не знам, нисам, чини ми се.

— То, видите, није добро; наште срце не ваља се трускати у колима; може вам се смучити. А зашто се нисте мало заложили?

— Нисам имао кад, заборавио сам, шта ли.

— О, ја на то никад не заборављам. Макар триста послова чекало, прво ваља заложити свој казан — то је моје правило, и ја га се свето држим.

— Није свакоме дато, оче прото, да живи, што но реч, по нотама.

— Мени је, видите, то дато, ја имам моју дијететику и то ми је светиња. Не знате како је то добро, и како се човек лак осећа кад се јутром мало прихвати, али само мало; иначе поквари ручак. Ја сам јутрос појео две рибице (харинге) и мало ајвара с лукцом и зејтином, одозго сам спустио две чашице добре шљивовице, па онда попио шољу црне јаке кафе — ја, знате, увек носим са собом добре кафе; ево и сад имам пуну кутију — па не можете веровати, како се сад добро осећам.

Отац прота опипа се при том по своме црвеном појасу који се угледно вио око гојазног, округлог трбушчића.

У томе баш попесмо се на један брежуљак и наш кочијаш тек наједанпут викну пренеражено: »Ао! грдних душмана, богородица их посекла! Погледајте, господине, шта га села гори. Ej јадна Мораво; јазук (штета) за овако лепа села!«

Ја дигнем главу и имао сам шта видети. Моравском се долином повијао густ дим, као голема усталасана река, а сав предео преко наше границе, колико се оком може догледати, беше у диму и пламену. Дим се у грдним стубовима извијао под ведро небо, ту се разилазио и као магла притискао цео предео. Местимице облаци дима су тако густи да су јасне сунчане зраке једва пробијале кроз њих. То су дакле Турци попалили сва села у нишком пашалуку, која смо ми били заузели, крстили их »Новом Србијом«, а њине становнике наоружали. Турци се дакле свете својој раји, што је уз нас пристала.

Што смо ближе долазили Алексинцу, видели смо све више села где горе. Ту разазнасмо да не горе само села преко наше границе, већ и нека испод малог Јастрепца на нашем земљишту. Дакле, Турци су већ продрли преко границе. Преко од нас на супротној (левој) страни Мораве виделе су се гомиле народа где беже друмом. — То измиче наше становништво (већином жене, деца и старци) из горње Мораве, куда су Турци упали. Мени се стеже срце од бола при овом ужасном призору и при помисли да ће можда и она села која се сад онако дивно беле кроз густо зеленило воћњака, за мало час буктати у пламену и постати црне развалине. Пуцњава је била тако страшна да сам мислио ово је страшни суд и ниједан, који је сад тамо на бојном пољу, где се бије ова паклена борба, неће изнети живу главу! Отац прота прво је посматрао цео призор, па онда рече: »Пропаст твоја од тебе, Сионе! Пропала генерација! Искварио се наш свет, господине, омекшао, пролукавио се, прошеретио се, бежи, неће да се бије! Е! богме, тако мора пропасти; ето сад му горе села, ја, тако је то«. Ја не одговорих ништа, само погледах оца проту.

— А како ви мислите о томе? — упита ме он с осмејком и стаде трљати руке. Ја му опет ништа не одговорих. Пошто је мало поћутао отац прота, опет поче:

— А је л' те, молим вас, јесте ли ви где год читали о томе, како се хватају харинге; јутрос сам их знате јео, па ми паде на памет. Ја се опомињем да сам негде читао да оне под јесен у великим јатима...

Ја га прекидох питањем:

— Мислите ли ви, оче прото, да пред оном турском војском, што се тамо туче, има дервиша, који је одушевљавају и фанатизирају?

— О, зацело их има!

— А мислите ли да њино присуство и њине беседе распаљују одушевљење у војсци?

— Распаљују, распаљују, вера много може, она фанатизира и челичи.

— Лепо, дакле, ви сте, оче прото, српски дервиш, па хајдете да учинимо овако: ја ћу узети сабљу, а ви крст у руку, па кад она војска, што маршира за нама, стигне у Алексинац и пође у бој, ми да идемо пред њом и да је одушевљавамо нашим примером и беседама! Пристајете ли?

— Хе, хе, хе, шта вама пада на ум! Нашто је то? не вреди, знате; могао би човек погинути, а то није наш позив.

— Доста, не смете, дакле! Па што ми онда говорите о страшљивој, исквареној генерацији! Те »страшљиве генерације« ено тамо, где се по ономе паклу носи с азијатским халама, а ми овде седимо на мекој бунди и занимамо се моралисањем. Отац прота ућута и до Алексинца не проговорисмо више ни речи.

У Алексинцу се штаб смести у кућу трговца Манојловића. Увече дође доста опширно извешће о данашњој борби. Наши су били изненађени тур ским нападима и Турци су одмах заузели неке наше предње положаје; затим су продужили нападаје врло енергично и упорно; Суповац је наскоро пао и наша се војска повукла Тешици, где се борила до 7 часова у вече. Турци нису могли лепо да развију сву своју силу, јер их је с деснога крила стешњавала Морава, а с левога јастребачки висови, и то је јако помогло, те им је наша војска на уском пролазу могла дати отпор. Очекује се да ће Турци сутра поновити нападаје и старати се да превале преко малога Јастрепца (планина на нашој граници, више Алексинца, на левој обали Мораве). Наши губитци прилични — артиљерија се одликовала.

И тако, Али-Сајиб је стао ногом на српску земљу.

V

Алексинац, ноћ од 7 на 8 август, 1876 год.

Ноћу између 7 и 8 августа добивена су многа извешћа: с левога крила (од св. Стевана), с фронта (од Катуна), с деснога крила (од Тешице и Вукање), — од свуда јављају да се Турци крећу, прибирају, концентришу. С наших предстража спрам Ниша јављају: »У турском логору спрам нас сву драгу ноћ чује се нека врева, комешање, све је у покрету; из даљине се чује рзање и бат коња, тутњава артиљеријских кола, жагор људских гласова — сва је прилика да ћемо сутра бити нападнути«. Општи утисак свију ових извешћа био је тај, да је Ејуб са својом војском стигао пред алексиначку линију и сад се спрема да он на десној, а Али-Сајиб на левој обали Мораве освоје још неке наше предње положаје (на десној обали Мораве: положај св. Стефана, који сачињавају крајње лево крило алексиначке обранбене линије, где је стајао потпуковник Малиновски с 5 батаљона, и Катун с нашега фронта, где је стајао мајор јода Петровић са 4 батаљона и једним ескадроном. На левој обали Мораве Тешицу, где је стајао пуковник Милутин јовановић са 5—6 хиљада људи, и Вукању где је био капетан Ст. Беницки са једним батаљоном) — па онда да удруже своје силе и слошки нагрну на Алексинац. Услед ових извешћа разаслате су на разне стране наредбе које су имале све један карактер: да команданти са својим одељењима буду јако на опрезу и да што чешће јављају све што се на њиној страни буде дешавало.

Било је далеко иза поноћи, кад у српском штабу наступи мир, уморне штаблије разиђоше се по собама, лампе се погасише, и замало па је све спавало у дубоком сну. Ја остадох да дежурам у канцеларији. У целом је дому владала мртва тишина, само се у авлији чуло одмерено корачање стражара. Отворим прозор И погледам напоље у ноћ. Ноћ није била месечна али је доста видна. По логорима су давно догореле ватре и провидљив сумрак и тишина притискивали су целу околину. Била је врло свежа, готово 'ладна ноћ; ја упитам стражара:

— Је ли 'ладно, војниче?

— Боме ладно, господине.

У томе се зачу из даљине укање сове; глас се понови трипут и чудно се разлегао по ноћној тишини. Стражар рече: »На твоју се главу свршило, рђо главата!« Ја

затворим прозор и пружим се на диван; спопадоше ме сетне мисли. Мислио сам на далеке знанце и пријатеље, на све, што ми је мило и драго; на тебе, драга Србијо, чија се судба сада решава, и док ми овде толико зебемо за тобом, у турском стану сигурно, баш сад смишљају како би ти пре дошли главе. Петли огласише зору, кад ме измученога бдењем и мислима савлада сан.

VI

Алексинац, 8 августа у недељу, 1876 год.

Јутрос је све мирно; изађем у варош. Улице се загушиле од силнога света, све ти то некуд хита, одлази, долази, виче, пева, протестује. Ту су ти војници од свију родова оружја: пешаци, коњаници, тобџије, пијонери, болничари. А кроз ово море од људи снују на све стране коморџиска и болничка кола, тобџијске каре, сеном натоварени коњи, чопори волова, оваца, коза. Ову гунгулу увеличавале су гомиле народа који се из околних места и попаљених села преко наше границе збегао у Алексинац са оно мало пртљага, што је ко могао у брзини понети, измичући испред Черкеза. Ту су жене, старци, дуги редови воловских кола, натоварених свакојаким сиротињским покућанством: корита, чабрице, сита, по који завезак брашна, пољаве, јастуци, а на врх тога пртљага седе чопорићи мале дечице, шћућурили једно уз друго своје мале главице па радознало гледе шта се то око њих све, збива, не појимајући зашто је све то, зашто их је престрављена мати онако брзо покупила, потрпала на кола, па сад бежи с њима; зашто су они оставили своје огњиште, своје баштице, где су се још јуче весело играли! О, мали сиротани моји! ви не знате каква опасност прети вашему крову, где сте први пут зазнали за овај свет, где сте проводили безбрижно детињство; не знате да је пламен већ прогутао или ће наскоро прогутати све оне миле кутиће, све оне стварчице у вашем очинском дому, за које су везане све ваше детињске успомене; ви не знате каква опасност прети вашем оцу, који тамо стоји у бојном реду пред Турцима; ви не знате каква опасност прети вашој домовини Србији, чија сте нада ви, њени будући грађани; ви не знате да сте од ноћас постали голи сиротани, без дома, без крова, без коре хлеба, па можда и без родитеља...

Гунгула и галама дизала се са свију страна: — Ej, бежи, погазиће те кола — чује се вика с једне стране.

— Полако, манита главо, видиш где ти се левча пребила.

— Коме се левча пребила? — пита и не осврћући се загрејани возар. — Зар мени?! Кажи ти то твојој стрини. Моја се левча никад не пребија! — И онда још дода: Ej, кад ти постанеш ђенерал онда ће се моја левча пребити, јеси ли чуо? — и тера даље. За десетак корака точак излети и возар се закопрца на калдрми: — Гле, истина се пребила! Ао левчу ти материну, где ме осрамоти! Ал' док се вратим кући, сву ћу је у гвожђе оковати. Ej, војници, вежите тога тамо; то је вештац, уреће ми левчу!

У томе прође поред овога шаљивчине возара неки батаљони попа, закекечио браду, натукао шајкачу па некуд хита. Возар га заустави и сасвим га озбиљно упита: — А бога ти, оче попо, да ли би помогло овој левчи да јој очиташ једну велику молитву?

— Не ругај се вери, безбожниче — рече кроз нос попа, па оде даље. — Па како ће твоја молитва помоћи војсци, кад ни мојој левчи не може да помогне. Сабљу паши, мој попо, не боје се Черкези петрахиља. — Затим ме гурну лактом и рече ми поверљиво и полако:

— Не ругам се ја вери, већ њему. Мрзим попове. Сви су ти нека пренемагала и шерети. Кад га чујеш у цркви како изнемаже, мислио би тај ће се сутра посветити, а кад изађе у село, он се свађа и грди с људима као циганка, каишари, пањка сељаке код капетана. Е нема нигде нашега попа Јове. Тај је гинуо за сиротињу. Сад нема таквих попова... — Говорећи ово, једнако је оправљао кола. Упитам га одакле је.

— Не знам одакле сам; заборавио сам већ откад сам на граници — одговори ми он — а скоро ћу заборавити и како ми је име. Баш нас јадне коморџије посатираше јурећи. Гле какви су ми се коњи начинили, а били су као лопта угојени. Ноћас идем из Јовановца. На путу нигде сламке сена. Левак ми обосио, а немам гроша у кеси да га поткујем. А тих проклетих правителствених налбанта (поткивача), нигде нема, као да су у земљу пропали.

— Ја сам чуо да су отишли да поткивају турске паше — рече неки из гомиле.

— Богме, брајко, ако си слаб на бежању, не би ти сметало да се и сам поткујеш; јер док навале Турци, биће трке; то ти ја кажем — одговори возар.

— Оће, богме 'оће, много има проклете гадије — зачу се неки старачки глас из гомиле. Окренем се и угледам иза мене једнога мога познаника из Церја (село у нишком пашалуку).

— Откуд ти овде, деда Стојане?

— Изгореше не проклети Турци, бог ги убио.

— Зар упалише Церје?

— Упалише, упалише, проклетници проклети! На ноћ га упалише. Изгибе народ, изгибе, изгибе. Једни зашли, господине, те пале село и секу што уфате, а други се нанизали око села као чавке, па кој навре да бега из село, они га, ете, фану (ухвате) и јала глава дол. Да беше ден, тесмо да се бранимо, ама ноћ, па свет СИ спи. А кад Турци сташе да фрљају пушке (пуцају) а село да се чури (гори, дими), народ си рипну да бега, ама све беше сањиво, брљиво, пудљиво, дечица набрала стра' па плачу, жене окају (вичу, кукају), нико не разбира што се прави, а Турци зашли па кољу. У мој се дом набуташе (нагураше) петшест, ни саг не знам како. Баба ми стаде да запева и јала (полети) да закута (завије, заклони) два ми унучета, а они силдисаше проклетници и исекоше ми и бабу и унучета. Е, е, е, — старац климну главом очајно — ја си ето изнес'о стару главу, да се тепам, љути несретник, по туђ вијалет.

Кукавни деда Стојан изгледао је преко сваке мере скрушен и очајан. Да је било каквога уметника да препочне овога очајнога старца, то би била права слика великога мученика. Изгледало је као да ће овај саморани, немоћни старац скоро померити памећу, толико је било његово очајање. Одведем га у механу и једва га нагнам да се мало заложи залогајем хлеба и окрепи чашом шљивовице. — Не иска ми срце да јем — тако се једнако одговарао, а пошто је попио 3—4 чашице ракије, те тиме ублажио онај сувишан бол који је испијао сузе у оку и није им дао тећи, он се обли у сузама и плакао је дуго, дуго, јецајући као мало дете. Кукавни деда Стојане мој! Ти си само један од стотине, од хиљаде оних, који данас овако исто цвиле горко уцвељени, као и ти...

Пред подне Турци обновише напад на Тешицу. Изађем на вис више Алексинца и заузмем згодно место у редуту број 4, да посматрам борбу. Одатле се лепо видело све бојно поље код Тешице. Ја ћу овде да предам утиске, како сам их редом сам добијао. Спочетка нисам могао да се разазнам у борби и тачно да ухватим куда се пружа наша, а куда турска линија. Дим, пуцњава, бојни урнебес, близина бораца и први тешки утисци — све је то сметало да се човек оријентира у борби, нарочито ако је лајик у војничким стварима, као што сам ја. На први поглед цела борба чини утисак некога неизмерног хаоса, где се само пуца и громи, халаче и убија. Но мало помало почињеш се разазнавати, и што дуже гледаш, све јасније увиђаш да у ономе метежу има некога реда и правилности. Ја почех мало помало да разазнајем наше и турске положаје и замало па сам лепо видео целу нашу и турску бојну линију. Стрељачки ланци искривудани и повијени стајали су један спрам другога и пушкарали се врло живо. И иза нашега и иза турскога стрељачког ланца виделе су се сабијене колоне, где су прилегле земљи и заклониле се за какав шумарак или забрдак, којих је било доста по бојноме пољу. Од ових прикривених колона одвајала се овда онда по каква група војника, па или се развијала у ланац да попуни прорећена места у стрељачком ланцу, или гледала да обиђе лево или десно непријатељско крило и тиме да доведе непријатеља у унакрсну ватру. Наша артиљерија имала је доминирајуће положаје и била је час турску артиљерију, час колоне, које су се као потпора склониле у какав шумарак, а час и сам турски стрељачки ланац. Турска артиљерија једнако се кретала: видиш тек једну батерију где дојури на какво место, стане, оспе концентрисану ватру на какву нашу батерију или колону, па за по часа опет напусти то место, савије у лево, у десно или напред, па опет отвори ватру на наше. Око два и по часа после подне Турци изменише свој стрељачки ланац, уведоше у борбу одморне трупе и њин се ланац одмах крете полако напред, и просипљући јаку ватру, све је помало напредовао. Да потпомогну његово кретање, Турци пустише са свога десног крила до Мораве доста јаку коњицу, за којом се кроз кукурузе провлачио доста дугачак пешачки стрељачки ланац, а за овом су марширале три повеће колоне. Од коњаника напред су ишли у расутом строју Черкези, а за њима неколико коњичких колона. Сва је коњица полако касала, а понеки од Черкеза утркивали су се напред. Намера ове коњице и пешадије, што је за њом ишла као потпора, била је очевидно та, да обиђу наше лево крило, да га обзину и тиме принуде целу линију на повлачење. Но у томе једна наша колона, (отприлике један батаљон), потпомогнута једном полубатеријом, испаде из једне шумице пред ову коњицу, разви један свој део у стрељачки ланац, а од другога брзо формира четне каре, те ланац пође напред и отвори пуцњаву. Черкези се брзо прибраше у гомилу и полетеше на наше; наш ланац пуцаше донекле, па онда брзо стуче и пусти преда се формиране затворене каре Черкези су били доста близу и наше их каре дочекаше сложним плотунима. Кад се мало подиже дим од ових плотуна, ја

видех многе коње, где без господара јуре преко поља, а Черкези су се повлачили, пуцајући непрестано при одступању. Сузбијену коњицу дочека развијен турски пешачки ланац, пропусти је иза себе, а сам пође напред; коњица пође поиздаље за њим. Наше се каре опет повукоше и пустише преда се стрељачки ланац, који отвори ватру на турски стрељачки ланац и заустави га у напредовању. Наша полубатерија, што је била уз ово одељење војске, једнако је била турску коњицу и принуди је да сврне лево у један шумарак.

Док се ово збивало на нашем десном крилу, на центруму је текла страшна борба. Турски ланац спочетка беше заустављен у своме напредовању али се наскоро опет крете. То кретање ишло је овако. Прво поче један по један Турчин да се издваја из ланца и да истрчава напред: истрчи, па прилегне земљи и одатле пуца брзо. За овим првима ево још и других, то овде притрчи један, то тамо један, док се напослетку не помакне напред цео ланац. Ту се заустави неко време и учеста пальбу, па онда опет један по један истрчава напред, И опет се помиче цео ланац. За ланцем се примицала и артиљерија, старајући се да се што ближе прикучи нашим положајима. Наши се беху прибрали око тешичких шанчева и одатле су се бранили. Тако је стајала ствар у 3 часа по подне, кад дође војник те ме одазва ђенералу у штаб. Силазећи у варош, видех где један батаљон стајаће војске прећје преко моста на Морави и одмаршира Тешици; за њим прећје и један батаљон народне војске.

Кад дођем у штаб, затекнем ђенерала Черњајева љута и забринута.

— Где сте ви? Има по сата како вас тражим!

— Био сам на вису да посматрам борбу на Тешици.

— Па види ли се што? Како стоји ствар?

— Како да вам кажем, ваше превасходство!... мени се чини да не стоји зло.

— Али не стоји ни добро, је л' те?

— Управо овако стоји: Турци се помало помичу напред али наши не одступају; између бојних линија све је мање растојање, али наши не узмичу.

— Ако се Турци непрестано буду примицали, они ће се наскоро помешати с нашима и прећи у јуриш с бајонетима, а да ли ће наша млада војска издржати ове напоре?! — ту Черњајев климну брижно главом и поче ходати тамо амо крупним корацима. Затим настави: — А чује ли се борба с фронта од Катуна и с левог крила од св. Стефана?

— Нисам могао ништа разабрати; пуцњава је код Тешице врло јака, па се с других страна ништа не може чути. Али баш кад хтедох амо поћи, стаде да се диже дим од Катунске стране, баш на самој нашој граници; изгледа као, да је упаљена Шпартаљева механа на друму и један крај села Катуна.

— Тако! А јесте ли ви то добро видели?

— Добро, ваше превасходство.

— Дакле и ту продиру! А с левога крила немам никаквога извешћа; пуковник Малиновски ништа ми не јавља, а од подне га нападају Турци са свом жестином. Морам знати шта је тамо. Нађите ми одмах капетана Војводића.

Нађем капетана и ђенерал му нареди да узме 20 коњаника, да их размести између Алексинца и св. Стефана као пошту, сам да оде до св. Стефана да види шта се тамо ради, и да каже пук. Малиновском ђенералову поруку да му свакога сата по коњаницима шаље извешће о току борбе.

Од Тешице стиже вест да је ћупријска бригада попустила и у нереду се повлачи. Ђенерал је ћипао од муке. Брже боље дозва капетана Цветка Павловића и посла га са још два Руса и два ескадрона да заустављају и терају напред бегунце. Руским официрима генерал рече на поласку: удрите их камџијом.; кажите да ћу стрељати свакога десетога из ћупријске бригаде, ако она да повод да се изгуби битка. — Ескадрони одоше, а ђенерал је још дуго и дуго праскао и љутио се.

Чим уграбим слободан тренутак у штабу, опет истрчим на вис више Алексинца да видим шта се ради код Тешице. Нађох сасвим измењене положаје: Турци су се јако помакли напред, наши јако стукнули, но борба је још трајала. Пушке су гроктале као са неком злобом и пакошћу. Кад човек зажмури, и ако може само за тренут да заборави да је ово борба, пушчани пукот учини му се као лавеж хиљадама злих паса који с неописаном пакошћу лају један на другог.

Било је после 6 часова у вече, кад се пушчана праска наједанпут нагло пресече. Тако прекидање паљбе увек је или врло радостан или врло жалостан знак — знак да или Турци или наши измичу. Пауза није дуго трајала, наскоро се зачу правилна плотунска пуцњава са одмереним темпом. То једна страна одступа, а друга је гони плотунском ватром. Ко одступа? — Сигурно Турци, рече један грађанин, који је стајао до мене те посматрао борбу. — Богме биће да одступају наши, тутњава се приближава с турске стране нашој — рече један војник. — Војске су се биле спустиле у кукурузна поља и зашле за брдњаке, те се није могло видети ко напредује, а ко одступа. Но наскоро све постаде јасно. Из Тешице почеше избијати у вис црна клупчад густога дима — дакле наши одступају! И док их Турци гоне плотунском ватром, Черкези већ пале села...

Наскоро престадоше и плотуни; наши су измакли из домашаја турске пушчане ватре. Још се овда онда чула по која усамљена пушка; то се поздрављају последњи упорни борци. Наскоро и то престаде; турски топови послаше још неколико метака за нашом војском, па и они умукоше и наста вечерња тишина која се чудно одзиваше у души после онолике дневне хуке и урнебеса. А баш у тај мах сунце утону на далеком западу иза српских планина. Бојно поље још се замало искрило и трептало, обасјано малаксалим зракама утонулога сунца, па се онда постепено погасише светле сунчане Варнице што су се искриле на свакој биљчици, на сваком предмету у околини, а пољем се разастро вечерњи сутон и сива замаглица. Светло сунашце! Колико су дубоких, крвавих рана на бојноме пољу осијали твоји последњи зраци; колико се твојих светлих искрица преламало у капљама људске крви, којом је данас тако обилно орошено бојно

поље; колико је самртних уздаха на бојишту изумрло са изумирањем твојих зрака; колико се сузних очију заклопило при твоме заласку, да те никад више не виде; колико ће нагрђених трупова и тешких рањеника, остављених на бојишту са раздробљеним костима у локвама крви, оросити твоја вечерња роса и увити тама ове ноћи; колико ће усана које на дому чекају врели, слатки пољупци, пуни неге, љубави и милоште, осванути сутра неме, хладне и укочене!...

Вечерило је, сутон се полако спуштао с висова Јастрепца планине на бојно поље; ту се мешао са димом, што се поче дизати из околних села, и тиме постаде још гушћи. Дим! Виктор Иго вели о диму на једном месту отприлике овако: »Нема ништа пријатније и ништа страшније од дима. Има мирнога дима, и дима који те доводи у ужас. Његова боја, његова густина, то је — мир или рат, љубав или мржња, гостољубље или погибија, живот или смрт. Дим, што се вије међу дрвима, може да значи најдивнију ствар на свету — домаће или најужаснију — пожар. И понекад сва срећа и сва несрећа човекова састоји се у овом несхватљивом нечем, што се повија и расипа по вољи ветра«.

Дим, што сам га ја гледао, био је кобне боје: црн са наглим мешањем црвенога одблеска. Овај одблесак спочетка се силом пробијао кроз густину дима, после је бивао све јачи и светлији, док напослетку није избио под небо, као грдан пламен. Пожар се прво појављивао на једном крају села, после се ширио све даље и даље и напослетку обузимао цело село. А у моравској долини села су честа; и сва та села на левој обали Мораве, од наше границе па до под сами Алексинац, буктила су сад у пламену. Пожар је био страшан; од упаљених кућа и стаја палиле су се и ограде и ширили пожар, све даље. Од силне јаре сушило се воће и трава, па се пламен и њих дохватао и цео се предео претварао у пламено море. Стока, пси, пиладија — управо све живо бежало је с дреком из попаљених села; арлукање паса разлегало се далеко по околини. Призор је био ужасан. Што је хиљадама породица читавога века текло, подизало и привређивало, све то сад прождире страшан пожар и до сутра ће све бити гар и пепео! Ја не могох даље гледати овај ужас и удалих се од овога страшнога места, где је цео дан беснио челик и олово и где ће целу ноћ беснити страшан пожар. Дању се тамане људи, ноћу људска тековина, дању смрт, ноћу разорење — то је страхобна слика рата. Силазећи у Алексинац чух где се отуд диже граја и гунгула. Вест о изгубљеној битци продрла је у варош и свет се узрујао, што је сасвим појмљиво при таквој близини бојнога поља. Кад сиђох у варош, видех дуге редове рањеника где пешке, на колима и на носилима пролазе за болницу. Одох у штаб. И ту нађох метеж и узрујаност. Беше пуно виших официра. Ваљало се саветовати шта да се сутра предузме. Збиља, шта да се предузме? Hannibal ante portas...

VII

Алексинац, ноћ од 8 на 9 август, 1876 год.

Ноћ уочи 9 августа била је и мирна и опет врло бурна; у природи је владао свечан ноћни покој, у људима и људским делима (а и неделима) бура и урнебес. Леву обалу Мораве, од Алексинца па све до границе, сву драгу ноћ осветљавао је грдан пожар. Горела су ова села: Суповац, Велики Дреновац, Грејач, Голешница, Копривница, Дашница, Врченовица, Чукуровац, Лоћика, Тешица, Мали Дреновац, Горња Суотна, Доња Суотна, Стублина, Бела, Мрсољ. Уз то још страже јављају да с те стране једнако чују брујање и кретање у турској војсци: с вечера су се чули прво одјеци вечерње молитве: »Алах ил алах«, затим песме, свирка, весела граја, а доцније тутњава од покретања војске и војене опреме и здржани људски гласови. У српском штабу опет дуго је владала ужурбаност: трчало се тамо амо, долазило, одлазило, дозивало, отпуштало, примана су извешћа, разашиљане наредбе; растворише се карте и потегоше бележнице, црвеним и плавим оловкама бележена су и подвлачена места и положаји на картама, а црним пописиване бригаде, батаљони, записивана имена команданата и све је то срачунавано, пребрајано, сабирано, размештано. Затим су настала саветовања и напослетку је решено да се сутра зором удари са што већом силом на Турке на левој обали Мораве и да се пошто пото отме натраг Тешица и тешички положаји, а Турци потисну преко границе. У том смислу направи се диспозиција за сутрашњу битку и разашљу наредбе свима командантима чија ће одељења сутра суделовати у борби. Тешичкој војсци заповеди се да се размести између села Крушја и Житковца тако како ће главна маса брзо моћи да се концентрише на друму што води из Житковца у Тешицу. Из Алексинца ће се у 4 часа у јутру кренути 8 батаљона са целим генералним штабом да поткрепе нападну војску на левој обали. За дневнога команданта над целим оделењем што ће сутра оперирати поставља се пуковник Михаладзе (?). (Име је нејасно записано у дневнику и не може поуздано да се прочита; доста да је пуковник био неки Кавказац и име му се свршује на адзе, као код многих његових земљака). Он ће примати наредбе од самога ђенерала Черњајева који ће за прво време борбе бити у селу Прћиловици, куда треба слати сва извешћа. У случају повлачења зборно је место Прћиловица. Сва војска која ће се сутра борити да се вечерас скине са свију стража и измени од ноћних дужности, да се пусти нека се испава до 3 часа у јутру, тада да се полако без ларме избуди, и брзо опре ми; комесари тада већ да су свуда код својих батаљона са храном; и одмах нека је разделе војсци. Пошто се војска добро нахрани и напоји, одмах да се поведе на опредељена места; војска из Алексинца прећи ће преко обадва моста на леву обалу Мораве и ићи ће друмом право у село Житковац.

Командантима наређено је да оделењима која ће се сутра борити разделе фишеке, како би сваки војник имао потпун број метака — 72; болничарским оделењима указано је где да се сместе са својим прибором итд. итд.

Пошто је све тако наређено, више старешине разиђу се и штаб опусти. Посвршујем неке најнужније послове па и сам легнем. Место сна дође неко тешко, буновно сањање. Наскоро се тргох. Черњајевљев собар тумарао је са свећом по соби.

— Шта тражите?

— Ђенералов доглед.

— Зар је већ устао ђенерал?

— Сасвим је готов; сви су поустајали, сад ће се некуд кренути.

Брзо скочим: лежао сам обучен, није ми ништа друго требало до да протрљам очи, па сам већ био готов. Како сам синоћ поручио, то ме је напољу чекао готов оседлан коњ. За десет минута крене се цео штаб. Било је још мрачно. Пређемо мостом Мораву; коњи су се плашили од фењера на мостовима и стража је морала преводити једног по једног коња под нама. Пролазећи кроз мостобран на левој обали Мораве, где је било наше војске, пуковник Комаров ми рече:

— Каква гробна тишина овде влада! изгледа као да сваки и несвесно слути важност данашњега догађаја. Дај Боже да се ова тишина замени довече песмом и весељем у славу добивене битке.

— Дај Боже, али мисли ли ваше високоблагородство да ову тишину може довече заменити борба на овоме самом мостобрану?

— Хм, хм... Не, не, то није могуће! Ми смо предузели све мере, предвидели смо све; Турци нам се и не надају, ми ћемо их напасти ненадно: они овде и немају великих одељења, то су само појаче авангарде; ми ћемо их сузбити одмах у првом судару; ја сам у то уверен.

— Ви то најбоље знате, ја сам у војничким стварима лајик.

На томе се пресече разговор. Стигнемо наскоро у Прћиловицу. Свратимо десно у неки разграђени шљивар. Ту ђенерал и цела његова пратња сјашу с коња. Било је подобро хладно. Ђенерал заповеди да се наложи ватра. Мени даду десетак коњаника и пошљу ме да их разместим на раскрсницама по селу да ту мотре и свакога који тражи ђенерала одмах к њему упуте.

Кад се вратим натраг у шљивар затекнем ђенерала Черњајева где седи поред велике ватре: наслонио главу на обадве руке а лактове подупро на колена, па се тако греје и овда онда почарне ватру. Сад опазим ту, за десетак корака даље у шљивару, гомилу Бугара. Ту су спавали и сад баш устају и опремају се. То су тако звани »добровољци,« које су силом покупили од њиних газда.

Ови су људи изгледали изнурени, уморни, неиспавани, многи су дрхтали од зиме и увијали се у своје подеране ћоке и гуњце. (Сваки је пошао у оном, у чему се код куће затекао). Познати јуначина, бугарски хајдук Иља, био је поглавица ове чете. Он је у своме реснатом дугачком гуњу ишао од једнога до другога и журио их да се што пре облаче. Познавао сам се с Ињом, те притерам коња да се упитамо за здравље. У томе прође Иљи једно младо Бугарче с пушком у руци и рече му: — Баја Ињо, ште ли се тепамо днеска с Турците? (Да ли ћемо се данас бити с Турцима?) Иља климну главом у потврду и показа прстом на ђенерала. Младић тресну пушком о земљу и окрете се својим друговима: Ате, бе, ставајте, Блгари јунаци! Дружина се брзо опреми, упаради се, стаде пред ђенерала; он јој рече да ће данас имати прилике да се погледа очи у очи са својим старим душманином, Турцима, стога нека буде храбра; сигурно сваки има да освети по неке старе јаде — нека свети јуначки! Дружина поздрави ђенерала па онда оде уз село. Свитало је, пуковник Комаров уседе на коња и позва ме да идем с њим.

VIII

Житковац, 9 августа у понедељак, 1876 год.

Три је часа по подне. Мене ево где лежим потрбушке на зеленој трави у хладовини, под једном брснатом крушком. Мој коњ привезан за крушку једе у сласт своју зоб и потреса зобницом. Штаб ево га недалеко од мене у другој авлији, само ђенерала не видим. С бојнога поља изретка се чује тек по која пушка. Топови такође слабо раде. Један турски топ с виса сваких десет минута шаље по једну гранату која увек прелети високо нада мном и удари тамо негде доле у поток. Увек кад се зачује звиждање гранате, мој коњ престане јести и нађули уши, а кад граната пролети, он фркне на нос и продужи с апетитом свој ручак.

Кад сам овако на згоди да опишем шта се одјутрос десило.

Пошто се јутрос с пуковником Комаровом одвојисмо од ђенерала, и у пратњи десет коњаника пођемо друмом уз село, станемо наилазити на одељења војске. Што даље уз друм, то све гушћа и већа одељења. Војска је стајала постројена с обадве стране друма, а друмом се ређао дуг низ батерија и муницијских кара. Комаров заповеди да се војска полако крене за њим. Сад потерамо у кас и изађемо код Житковца на друм који од наше границе па преко Суповца, Тешице и других села иде све низ Мораву левом обалом до под Ђунис. Ту на друму било је такође доста војске и батерија, и тако исто и дале уз друм у правцу Тешице. Комаров и тој војсци заповеди да се крене полако за њим. Ми смо ишли у источном правцу; пред нама и за нама ишли су друмом батаљони војске и батерије. Друм је ишао кроз моравску равницу засејану кукурузима. С наше леве руке (северно) ширила се равна моравска долина, све до саме Мораве обрасла високим, кукурузима. С десне руке (јужно) такође се пружала равница засејана кукурузом, али само замало, па онда равница престаје и настају брежуљци, све већи и већи, док се напослетку на сат одстојања од друма не слију у једну повисоку косу која од саме наше границе иде паралелно са суповачко-тешичким друмом (којим смо ми ишли) све до Ђуниса. Ова коса местимице је обрасла младим шумарцима. У ове косе нагиби су благи, брежуљци заокругљени, на њу је лако и попети се и сићи, топове је лако на њу испети и спустити их, а опет ко ову косу држи, тај влада готово свом левом обалом моравске долине од наше границе па до под сами Алексинац. У тој је долини и Тешица, са својим положајима које смо ми јуче изгубили и које смо данас хтели да отмемо натраг. Ово ради разумевања онога што ће малочас доћи.

Еле, ми смо касали друмом пролазећи непрестано кроз батаљоне који су поздрављали Комарова. Ту сретнемо команданта данашње борбе, пуковника Михаладзе (?); црномањаст старчић, избријане браде и неугледне спољашњости, поздрави начелника штаба Комарова. Комаров му рече:

— Већ је скоро сасвим свануло, мислим да би требало већ отпочети нападај; ја сам рекао задњим батаљонима да иду напред.

— А ја идем да наредим првима да се крену.

Командант са својом пратњом изгуби се у кукурузима, а ми пођемо напред. Прођемо кроз село Мрсољ. Оно је још горело. Неколико кућа крај друма могосмо видети изблиза. Све што је могло на њима горети изгорело је до темеља; дуварови пали један на други и поклопили се, а испод њих се још дизао дим догорелога пожара. На селу, које је сад било гомила развалина, свуда су се опажали свежи трагови пустошења и пљачке. Ту достигнемо батаљон кнегиње Наталије1) где расут у стрељачки ланац иде напред кроз кукурузе. Касали смо још мало напред, па онда станемо. Комаров напише ђенералу извешће да смо дошли скоро до села Стублине и још нигде нисмо наишли на Турке; села су попаљена, али Турци су се повукли. Док је Комаров писао и испратио овај извештај, опет нас достиже батаљон књагиње Наталије, прође и оде напред. Затим не прође ни десет минута, па се тек одједаред врло близу до нас просу јака пушчана ватра, и ми зачусмо где наши вичу: ура! ура! То пуца батаљон кнегиње Наталије — али на кога? Ура! ура! пр.. пр.. пр.. пр... Комаров посла једнога коњаника да види шта је. Још се коњаник и не врати, кад дотрчаше два коњаника из београдског батаљона (Бајлони и Никола Ђорђевић, чини ми се помоћник Терзибашићев). Долазили су с тешичке, дакле с турске стране. Били су поплашени и задувани. Сви потрчасмо пред њих.

— Шта је?

— Забога, господине, изгибосмо, Било нас је петоро у патроли, ишли смо до под Тешицу и нигде не наиђосмо на Турке; кад смо се отуда враћали друмом, наиђемо на наше добровољце, батаљон кнегиње Наталије, они помисле да смо Турци, повичу ура и оборе ватру на нас. Двојица од наших падну с коња и коњи им утеку; ми се сакријемо у један јендек покрај друма и једва довичемо добровољцима да не пуцају. Док је Бајлони ово причао добровољци су, истина ређе, али тек још пуцали. Кад се пуцњава једном отвори, тешко ју је зауставити. Комаров пошље војнике да прекину пуцање. Паљба престане. Ми потерамо коње уз друм још за десетак минута и ту се зауставимо код једног шумарка. Не потраја дуго, а зачу се неколико пушака.

— Ако опет није каква забуна, онда је наш ланац наишао на Турске предстраже, рече један руски официр.

И заиста, паљба поче да се учестава, а наскоро се зачуше и турски убојни рогови: та ти, та ти, та ти....

Небо је било чисто као стакло, исток преливен светлим руменилом, ваздух тако свеж, густ и неисказано пријатан да су се груди и нехотице широко надимале да га што

више увуку; честе су оживеле од птичијег поја и цвркута, по шумарцима више нас скакутале су и цвркутале тичице, стресајући на нас свежу росу с гранчица; сумрак се разбијао, у даљини су се све јасније и јасније распознавали предмети. Пуцњава је расла, пукот се са чудном праском разлегао по росним гајевима. Турски убојни рогови имају неки за чудо меланхоличан танак звук, и тај се тужан звук, звонак и јасан као меденица, носио и разливао влажним јутрењим ваздухом, продирући у саму душу. Турски су рогови одјекивали: тра ти.. тра ти.. тра ти..., нашто је наша труба одговарала пуним, развученим гласом: та.. ти.., а уз то се једнако мешао грохот пушака: тррр!

Дође извешће од Тешице да су наши наишли на ушанчене Турке код тешичке ћуприје и да су се одмах побили, али Турци имају добар шанац, а бију и са околних висова. Комаров нареди да војници секу кукурузовину, да је везују у снопове, бацају у ровове испред шанца, и кад их тако испуне, онда да скачу преко тога у сам шанац. Војник однесе наредбу, а Комаров стаде писати ђенералу извештај. Стајали смо окренути леђима бојном пољу; почеше да падају око нас куршуми. Комаров рече:

— Окренимо се; ако будемо погођени да не буде у леђа; могло би нам се рећи да смо бежали.

Окренемо се. Сви смо били на коњима, Комаров је писао даље; ја станем разгледати околину. Наједанпут опазим јужно од нас на коси коју сам напред спомињао, осам симетрично растављених предмета. Они не само да су стајали с нашега левога бока, већ скоро читав сат места иза наших леђа. Ако су то Турци и ако имају ту какво појаче одељење, они би се пре могли спустити с косе на друм, но што би ми доспели да се повучемо друмом од Тешице Житковцу, и тако би сва наша војска што се бори код Тешице била одсечена и уништена. Ја обратим пажњу Комарова на те симетрично растављене предмете. Он погледа само за тренут и рече ми зачуђено:

— Шта је вама?! Зар не видите да су оно дрва? — затим продужи писање.

Дрва? Ја опет станем гледати.

Сунце се још не беше родило и ја, поред свега напрезања, не могох разазнати шта су они предмети. Нагађао сам: или су телеграфски дирeци? али онуда не иде никаква телеграфска пруга — или је каква батерија топова? али чија; кад је онде попеше? — или су коњички пикети? Учини ми се да се ти предмети мичу. Опет обратим пажњу Комарова на то, јер ми се чинило да турска диверзија с те стране може бити по нас врло опасна и врло несрећно решити данашњу борбу. Комаров се чисто обрецну на ме:

— Молим вас, оставите ме на миру! Зар не видите да место, где сте ви уобразили да нешто видите, лежи скоро спрам самога Алексинца. Зар би Турци напустили овако леп друм до саме Тешице, па се косом провлачили до над сами Житковац спрам Алексинца? Та то је апсурд. Види се да се у војничким стварима ништа не разумете, а уз то имате још врло живу фантазију; никад вас више нећу повести са собом.

Овако укорен, ја покуњим нос и повучем се мало даље. Једио сам се на самога себе: зашто да се мешам у ствари које не разумем. После сам се опет куражио: зашто

да ја не могу баш ништа разумети? Зар у војсци није пуно примера, где су прости нестручни људи често поштогод много боље погађали но стручњаци. Оно истина, ја се не разумем у војничким стварима, али ја не знам зашто Турци не би смели заузети ону косу, и што то не би било по њих добро, кад с оне косе могу владати долином и простом демонстрацијом осујетити сваки наш покрет на Тешицу, који би ми предузели из долине. Уосталом, ја се нисам ни упуштао у војничка оцењивања, ја сам просто угледао на коси нешто, што ми се учинило подозриво, и саопштио сам то пуковнику. Кад он није у први мах обратио довољно пажње на то, ја сам поновио напомену. Зашто да се он тако осече на ме? Зар је то баш тако немогуће да су Турци тамо?

Док сам ја овако резонирао, уз праску пушака и звуке труба почеше се мешати још и други гласови: јаук и стењање рањеника. Друмом од Тешице почеше долазити рањеници.. Лакше рањени застајали су и причали да Турци бију с висова из шуме, а наши су на отвореном пољу у долини; да ће многи наши рањеници остати по кукурузима неизнесени, јер нема болничара, и ако се наши повуку, Турци ће исећи све рањенике. Ово виде војници и то их јако плаши. Зебња да ћеш бити остављен на милост Черкезима, ако будеш тако рањен да не можеш сам бежати, убија сваку кураж. Пушке не избацују добро чауре, то јако успорава паљбу; код многих војника чаура се заглавила у пушци и војници стоје под турским куршумима немогући да избаце ни један метак. Турске пушке носе много даље од наших и Турци бију наше на растојању откуда ми не можемо ни да се добацимо до њих. У првим редовима нема ни једнога официра; неколико народних старешина више вичу збуњено, но што командују. Турке нисмо изненадили, они су нас дочекали спремни с пушком у руци, сваки на свом месту. Наша превремена пуцњава, где смо по незнању пуцали на нашу патролу, опоменула је Турке да буду на опрезу. Мучно ће се што моћи да учини из долине. — То је био општи одзив рањеника о току борбе. Мене подиђе језа слушајући ова проста, неизмајсторисана и кобна извешћа рањеника, Она су боље казивала право стање ствари, но сви извештаји што их добија Комаров и шаље Черњајеву.

У томе огрању сунце. Сад сам требао да погледам на оне предмете на коси, што мало пре привукоше моју пажњу; сад ће се зацело јасније видети шта је. Али ја сам се чисто бојао да тамо погледам. Бојао сам се да се, наопако, не обистини моја слутња. Како бих сад волео да је Комаров имао право кад ми је рекао да је апсурдно да Турци могу бити тамо. Полако и чисто у неком страху дигнем поглед на косу... Ах! осам симетрично растављених предмета одсјајивали су металном светлошћу на првим зракама јутрењега сунца... Ја хтедох да викнем али се уздржах. Неки помућен осећај необичне горчине пресече ми реч у грлу; причекам неколико тренутака да се успокојим, па онда прићем Комарову и речем му:

— Извините, али ја опет морам да обратим вашу пажњу на оне предмете на коси. Ја се не разумем у војничким стварима, али оно су на коси топови — турски или наши? — ја то не знам.

Комаров прво погледа голим оком, после узе доглед и дуго је расматрао. Затим рече врло зачуђено И гласом као да сам себе пита: Ама шта је то?! Помаче се за десетак корака с места где је стајао и опет напери доглед, и опет је дуго расматрао. После врло узнемирено дозва једнога рускога официра из своје пратње, пође с с њим упоредо уз друм и нешто му је живо говорио и показивао руком на косу. Затим официр

брзо одјури друмом пут Житковца, а Комаров се врати к нама. Борба око Тешице једнако је трајала; рањеници су једнако пролазили. После једнога часа, на коси, где смо угледали осам симетрично растављених предмета, указаше се густе, црне колоне и почеше се спуштати с висова. Комаров одмах ободе коња и окрете низ друм натраг Житковцу. Батаљоне и батерије, што их сретосмо на путу да иду Тешици, Комаров одмах заустави и нареди да окрену фронт коси откуда су се спуштале црне колоне; батерије да заузму згодне положаје да могу пуцати на косу. Команданту тих батаљона Комаров рече тако јасно, да смо сви чули:

— Оне колоне, што се одозго спуштају, Турци су; распоредите војску да их дочекате, и чим вам дођу на топомет, отворите на њих ватру из топова. Ваша је задаћа да им не дате да сиђу на друм у долину и одсеку нашу војску што се бори под Тешицом. Ма да оне колоне изгледају да су тако близу, њима треба још читав сат док се спусте, да се може побити из пушака. Дотле ће се повући наша четири батаљона што се боре под Тешицом; ево ја им сад одмах шаљем наредбу за повлачење. Кад се сва наша војска повуче од Тешице, онда се и ви полако повлачите Житковцу, док не дођете у згодан положај пред село. Уосталом за даље ћете добити наредбу. Чините вашу дужност. Рекав то он ободе коња, а ми за њиме — и не заустависмо се до Житковца. Ту на друму нађемо неколико наших топова. Неки су били спремни да пуцају, за друге су на брзу руку копани заклони. Ту беше мајор Сава Грујић. Беше ми већ доста »војевања« с Комаровом, стога сјашим с коња и на моју личну одговорност останем ту са Савом код топова, а Комаров са својом пратњом одјури некуд, ваљда да тражи Черњајева. Предвиђао сам да сем голога мотљања по Житковцу данас неће бити ништа више, стога могу слободно и не бити уз штаб — неће ме нико ни тражити. Мало после престаде борба око Тешице и наша се војска повуче. И то је још срећа! Пушкарање се постепено прекиде. Овда онда пуцкарало се још погдегде из пушака и топова, али свакоме је било јасно да је борба већ свршена. Ми смо се повукли, а Турци су се задовољили што су одбили наш нападај и нису нас гонили ни нападали. Све је то било до 9 часова у јутру. Дакле за два-три часа сви су данашњи планови нашега ђенералног штаба покварени, све наше намере осујећене; целе се ноћи спремало и рачунало, а сад су за један часак прекршени сви ти рачуни. Изненадна појава турских колона с косе, откуда им се нико није надао, рашила је судбу овога дана. Како ми сад звоне оне јутрошње Комаровљеве речи: »Ми смо предузели све мере, предвидели смо све!« Хе, хе, »предвидели смо све.« Зар и турске колоне с косе? А оне су бар биле крупне и заиста су се могле предвидети...

Питам др. Владана, шефа целокупног санитета, колико имамо данас рањеника. Вели преко 200.

Преко 200 рањеника, војска као утучена, добровољци раздражени, Турци окуражени, планови покварени, битка изгубљена... и зашто све то? Зато што нису изаслате извиднице да извиде целу околину, зато што добровољцима није казано да је напред отишла наша патрола, да превременом пуцњавом не пробуде пажњу Турака, зато што су пушке рђаве те не избацују чауре, зато што нема болничара да носе рањенике, зато што у борби нема официра. Па војује ли се с таквом памећу, с таквим знањем и с таквом спремом?! Нека нам добра срећа буде на помоћи, али ово не слути на добро.

Око 6 часова у вече вратим се у Алексинац. Штаб се већ био вратио. Бугарска дружина, што смо је јутрос видели, добро се борила. Има много рањеника, међу њима је, чини ми се, и Иља. Како нам је скуп сваки човек, а како смо данас лакомислено стотине изгубили!

Вечерас, уз честитку сутрашњега рођен-дана, оправљена кнезу цифраста депеша о данашњој борби. Хајде да се лажемо...

IX

Алексинац 10 августа, уторак, 1876 г.

Турци су са свију страна стисли Алексинац. На левој обали Мораве продрли до села Житковца спрам Алексинца, а на десној, на којој је и Алексинац) прикучили се још ближе. Већ су ту на буимирском вису, само по часа пред Алексинцем. Са алексиначких шанчева голим оком сасвим се лепо види како се Турци на буимирском вису журе, промичу, раде; виде се неки људи где нешто вуку — све ми се чини да су Бугари који под морање кулуче. То Турци оправљају мост на буимирском потоку, што су га наши покварили при повлачењу, а пред собом су упалили селашце Буимир да димом заклоне своја кретања. (Обична турска тактика.) На буимирском вису, на путу што води из Алексинца преко Катуна у Ниш, почела се проређивати шума и јуче су осванули на њему турски топови. Непријатељ већ куца на капије Алексинца.

У овом непријатељском приближивању вароши има неке дивље поезије, нечега што је узвишено својим ужасом, што је свечано својом суморношћу и тежином. Сваки предмет у пределу, преко кога се непријатељ примиче вароши, добија неки живот, неки жубор, неко кретање, оно страховито кретање, што се опажа на цвећу кад се кроз њега прикрада гуја присојкиња. Непријатељ се примиче крадомице, вреба, пузи, превија се... употребљује као заклон сваки жбун, свако брдашце, сваки поточић, сваки шумарак. Варошани још не знају где је управо непријатељ и колико га је, али већ осећају његов отровни дах и тежину његовога присуства; ко год се макне ван реона варошких опкопа, њега нестане, закоље га по каква гуја из потаје. И наједанпут тек непријатељ је ту, он се покаже отворено, варош осети како се стежу око ње гвоздене руке, шумарци се претворе у шуму бајонета, од свуда зину на варош страшне, гараве чељусти оног ужасног чудовишта што се рани грдним гвозденим ђуладима, што из своје гараве утробе бљује после пламен и громове, што носи смрт и развалине, што се зове — крупов топ. Варош застење, занеми, више се не говори речима већ погледима; на свакоме се лицу може прочитати само једно питање: »Шта ли ће бити«? Такав данас изгледа Алексинац.

Данашњи је дан прошао у мучном очекивању. На левој обали Мораве око села Мрсоља трајала је готово целога дана крвава битка. Гледао сам је с алексиначких положаја, с позицијске батерије број 10. Цео су се дан потискивали: то Турци наше, то наши Турке. Турци јако напиру да пробају на левој обали Мораве; но наши су углавном данас очували своје положаје на тој страни. После подне Турци су се почели

кретати и на десној обали Мораве спрам Алексинца. Око Светог Стевана је било већ упорне борбе и пре, али пред ноћ Турци се почеше указивати пред самим фронтом алексиначких положаја. Наше им батерије с алексиначкога виса Гујевице послаше неколико метака. Турски топови с буимирскога виса били су већ Алексинац, а нарочито алексиначке шанчеве. Кад сам се из вароши пео на вис шанчевима, видех где из тако званога »карантина« извлаче ствари; ту је било неко стовариште војених опрема. Упитам војника зашто извлаче ствари из карантина, и он ми рече да око здања падају турске гранате и да »страшно бију, славу им њину.« Пењући се уз: вис уверим се и сам о томе, јер ми је ваљало протрчати преко простора који је сав био изоран гранатима које су још једнако туда падале. Да се сузбију Турци што се почеше кретати пред самим алексиначким фронтом, пошљу им на сусрет два батаљона, и по шумарцима више села Глоговице (четврт сата пред Алексинцем) заметну се чаркање које је трајало до мрака. Батерија потпоручника Ђоке хтеде с алексиначког виса да помогне наше чаркаше око Глоговице и посла неколико метака. Послала би још и више да отуда не јавише: »или бите даље, ако можете, или не удрите никако, јер бијете у наше људе.« Да ружних удеса! вечито се нешто бунимо и сами себи сметамо. Види се да нам нешто недостаје. Пушкарање око Глоговице трајало је до мрака. Турци све више и више стискају Алексинац: наши се батаљони топе као грудве снега. Шта ли ће сутра бити?!

X

Алексинац 11 августа, у среду увече, 1876 г.

Да страшна дана; никад га заборавити нећу. Он се дубоко урезао у мојој памети; да га забележим и у овај дневник.

Данашњи дан освануо је невесео. На Алексинцу се опажала нека тешка суморност. Чаршија је била већином затворена; само су још радиле кавane, механе, фурунџинице и прчварнице. По кућама сви прозори па и капци позатварани, грађани ишчезли са улица, тек овде онде сретнеш по какво бледо лице, измучено дугим очекивањем у неизвесности. У штабу је такође владала суморност. Момци су ишли на прстима и говорили шапатом. Данас је на левој обали Мораве, на житковачким и прњиловачким висовима имала да се бије доста одсудна битка. Наши су гледали да концентришу ту што више војске. Из Великога Шиљеговца дозван је мајор Стева Велимировић са својим оделењем од преко 3000 људи да помогне у борби. Одовуд из Алексинца послато је све што се могло одвојити. У штабу се с нестрпљењем очекивало шта ће тамо бити: стога је све било запето и суморно. Очекујући борбу и на десној обали, Черњајев је остао у Алексинцу.

Дође извештај да се око Прњиловице отпочела борба. Тако исто извешће да Турци наступају на десној обали Мораве, на крајњем левом крилу алексиначких положаја, око Пруговца. До десет часова долазила су с обадва крила честа и неповољна извешћа. Око десет часова заметну се борба и на центру: Турци почеше с буимирскога виса да бацају гранате у сам Алексинац. Једна, друга, трећа...

Ђенерал Черњајев ходао је зловољан и узбуђен по своме кабинету. Ја сам му читао телеграм мајора Ј. Прапорца који јавља да се неће моћи да одржи на својим положајима и да мисли да би боље било да и не чека напад, но да се повуче на згоднију позадњу позицију. Черњајев је био јако љут на ово извешће.

— Је ли могуће да то пише Прапорац? стаде викати ђенерал, па онда и не чекајући одговора додаде: — То није могуће, та он је тако храбар човек! Ви то нисте добро прочитали. Није могуће да он тако пише. Покажем ђенералу разговетан потпис, а он се чисто помами. — Пишите повика он гневно — и продиктира ми те на противној страни исте цедуље на којој је било Прапорчетово извешће напишем ово: »Останите на позицији где сте, браните је до последњег човека, и ако устреба умрите на њој. То вам налаже част и то вам заповедам ја. Черњајев.«

Док сам ја ово писао наједаред проломи се јак пуцањ на басамацима штаба. Черњајев застаде:

— И овде граната! Видите је ли ко убијен.

— Не, то се само окинула пушка једном стражару.

Пуцњава и борба бивала је све јача. Пред подне долети у штаб, сав задуван и усплахирен, мој добри познаник, Димитрије Антоновић Холштајн, учитељ војене московске гимназије и дописник неких новина.

— Где је ђенерал?

— Ту је, шта ће ти? Шта је?

— Рђаво је, води ме ђенералу; али брже, брже.

У тај мах уђе ђенерал у канцеларију. Димитрије му потече:

— Ваше превасходство, долазим с левога крајњег крила од Пруговца. Пруговац је пао. Турци продиру Шуматовцу. Војска мајора Ј. Петровића распрштала се. Са двaестину Црногораца и неколико народних војника покушао сам на своју личну одговорност да заузмем пруговачки шанац. Заузели смо га, јер Турци још не беху стигли. Тражио сам од мајора Петровића помоћ, па да браним шанац. Он ми потпору не посла, но шта више нареди да напустимо шанац.

Черњајев пољуби Димитрија у чело, обеси му медаљу за храброст и рече:

— Трчите, молим вас, трчите одмах и кажите мајору Петровићу нека скупља своју војску око Шуматовца, онде где год у близини.

Димитрије одјури.

Черњајев седе, написа неколико речи па се окрете мени.

— Јашите, јурите све у трку, нађите капетана Сировацког, он је негде око Шуматовца, подајте му ову записку и реците му, и помозите му да се наши батаљони што одступају од Пруговца задрже и уреде... — Ако немају фишека нека им се разда — додаде Черњајев, кад сам већ излазио на врата.

Потечем. Пролазио сам дуж линије на којој се водила топовска борба. Са Рујевице наши, а са Буимира Турци поздрављали су се гранатама. Наша војска разређена по алексиначким шанчевима и стрељачким рововима, прислоњена уз прсобране ћутећки је чекала непријатеља.

Да кажем овде коју о размештају наших положаја и шанчева око Алексинца. Алексинац је у дољи. Са источне стране, откуда су се примицали Турци, заклоњен је рујевачким висом, који се у северозападном правцу пружа и прави рујевичку косу. На

самом вису и дуж целе косе ПОдигнути су алексиначки шанчеви, батерије и стрељачки ровови. Рујевичку косу у североисточном правцу пресеца глоговичка дољача, а одмах иза ње диже се каменити ћувик, прозван шуматовачки вис. На врху овога виса подигнут је шуматовачки шанац. Шуматовачки вис, са северо-источне стране полако се нагиба и отприлике на 300 метара од шанца опет га пресеца једна омања дољача, иза које се одмах уздиже шумовита коса која се зове шуматовачка коса и која доминира шуматовачким шанцем. На овој коси није било никаквих наших утврђења. Она се пружа у северо-источном правцу скоро сат места, па се онда спушта у пруговачку дољачу и поток. На самом нагибу, где се ова коса спушта у пруговачку дољачу, подигнут је пруговачки шанчић. Наша катунска војска, повлачећи се пред Турцима, зауставила се на тој коси око пруговачкога шанчића. Овај шанац направљен је само зато да у случају потребе заклони одступање наше војске, а не да се брани. Бар није било ништа предузето да се шанац може бранити. За одбрану ту би требало подићи читаву систему шанчева, а тога не беше. И тако, рујевачка коса, шуматовачки вис и шуматовачка коса могу се сматрати као једна коса, пресечена дољачама на два места, пред шуматовачким шанцем и иза шуматовачког шанца. Шуматовац је удаљен од Алексинца 1/2 часа, а од Пруговца око 3/4 часа. Дакле Шуматовац је скоро на средини линије повучене од Алексинца Пруговцу. Наша је војска на десној обали Мораве била разређена од Мораве код Алексинца, па по алексиначким шанчевима на рујевичкој коси и одатле у североисточном правцу на Шуматовцу и Пруговцу. Пруговац се може сматрати као крајње лево крило алексиначких положаја које их везују са положајима св. Стевана. Тако се са пруговачке стране алексиначка позиција могла напасти с бока, те избећи нападај с фронта, што је за нападача врло згодно, а за нападнутога врло опасно. На целој овој линији од Алексинца до Пруговца могло је бити 15—16.000 наше војске (велики део наше војске борио се данас на левој обали Мораве око прћиловачких висова). Пред овом незнатном силом стајао је Ахмет-Ејуб паша са својим корпусом од 30.000 бораца. Овакав је био размештај наше и непријатељске силе пред шуматовачку битку. Но да продужим моје причање.

Елем, пројурим на коњу поред алексиначких шанчева, куда су пуцале турске гранате, спустим се у глоговичку долину и придржавајући се коњу за гриву испужам се у шуматовачки шанац. У шанцу је владала мртва тишина. Војници с пуним пушкама стајали су ћутећки уз бедем. Пуковник Караџић ходао је по шанцу поводећи се. У војсци нису ретки случајеви да војници пред бој траже извор куражи у крепким напитцима. А међутим нико лакше не погине од пијана војника. Он се обада, кочопери и срља, док сам не налети на какав куршум. Место храброст у срце, ракија улива помућеност у главу и мрак у очи. Не знам како је стајало са г. Караџићевим срцем, али ноге су се поводиле. Поред њега је као сенка ишао његов млади нећак. Блед као крпа, са полуотвореним уснама и са неким болним ужасом на лицу. Овај накресан старац и ово престрављено дете! Обојици као да није било место овде.

Мало даље стојао је командант шанца, капетан Живан Протић. Упитам га да ли зна где је капетан Сировацки.

— Није овде и не знам где је, одговори ми он.

— А да није горе у оној шуми? Ја покажем руком на шуматовачку косу што се пружала изнад шанца.

— Не, рече ми капетан, тамо ће бити Турци.

Оставим шанац и после приличнога лутања нађем капетана Сировацкога и мајора Ј. Петровића, где седе под крушком више Прендићеве воденице. Ту су направили уставу и прикупљали војску која се у раштрканим гомилицама враћала од Пруговца.

Ништа није тако скрушено, тако јадно и очајно, као разбијена војска; очи не могу да виде овај призор, а да се срце не облије крвљу. Ова се скрушеност огледала и на иначе мушком И одважном лицу мајора Петровића.

Предам Сировацком ђенералову поруку, узмем од њега реверс и похитам у Алексинац. Кад тамо, а штаб празан. — Где је ђенерал? — Отишао.

— Куда? — По својој прилици на Шуматовац.

Оданем, па се опет упутим Шуматовцу. Дан је био неисказано врео, сунце је пекло, а ниоткуда ветрића. На левој обали Мораве беснила је у најжешћој разузданости пушчана и топовска борба. Са Рујевице и Буимира једнако су се престрељивали наши и Турци из топова. Пуцало се готово са свију алексиначких шанчева. Пролазећи журно непрестано кроз бојну топовску линију стигнем до Шуматовца.

На подножју шуматовачког виса видех где војНици дижу три четири крвава трупа. — Ко је то? — Добровољци. — Ко их поби? — Наши војници. — Зашто? — Рекао им ђенерал. После ми казаше да се ствар десила овако: идући у Шуматовац ђенерал види где војници везују неке добровољце. Упита их шта је, војници одговоре да су ови добровољци бежали из борбе. Ђенерал на то рекне: — Скотови, требало би их све побити. Чувши ово, »вредни војници« опале из пушака и убију четири добровољца. Ђенерал се после страшно наљути; он није тако мислио, он је то само у љутини рекао, али свршено је. Како у рату задивља нарав! Како је ту човек бра на зло, па и против рођенога брата! У мирно време на просту заповест једнога старешине овако се што не би могло десити.

У шуматовачком шанцу нађем цео штаб. Ту беше ђенерал Черњајев, пуковник Комаров, мајор Владан Ђорђевић итд.

Говорио сам о положају шуматовачког виса; да рекнем сад коју о самом шанцу. Шуматовачки шанац — то је обичан доста мали редут који као да још не беше сасвим ни довршен. У њему је тада било 300—400 војника друге класе, крагујевачке бригаде, наоружаних предњачама. (Више војника мучно би и стало у шанац). Још је шанац био наоружан са четири четворо-фунтова тешка топа. Простор пред шанцем, који га одваја од шуматовачке косе што доминира шанцем, био је искрчен да се отвори поље ватри из шанца. Ова искрчена пољана нагиба се благо од шанца шуматовачкој коси и једва да је широка до 300 метара. Ова је пољана била поље главне борбе око Шуматовца, јер су Турци са шуматовачке косе кољали у ову пољану, и из јаруге, која ову одваја од косе, излетали при јуришању на шанац.

Баш кад ја стигох у шуматовачки шанац, два наша батаљона прве класе прођоше поред шанца и упутише се преко рашчишћене пољане оној шумовитој коси о којој сам напред говорио. За овим батаљонима, расутим у стрелце, ишла је једна наша батерија, а за овом још један батаљон у четним колонама, као потпора стрелаца и заштита батерије. Стрелци уђоше у шуму, пењући се уз косу. Батаљон у четним колонама прилеже у пољани и ту оста. Батерија иђаше напред. Изгледало је да је све у реду, и ја, одбрајајући ашове и секире у шанцу с којима је требало прикрчити пут батерији што оде коси, већ сам се радовао како ћу одавде са овога узвишенога места моћи мирно да проматрам цело поље борбе с ове и с оне стране Мораве. Али сад наста тренутак неописане забуне. Одједном у шуми на коси припуцаше пушке. Једна, друга, трећа, четврта, а затим се осу читав плотун. Батерија заста на пољани, опали на вис два-три метка, па се у галопу поврати и одјури шуматовачким путем натраг алексиначким шанчевима. Батаљон, што лежаше у четним колонама, поскака, опали на вис неколико плотуна онако из гомиле, па узмаче шанцу и расу се у стрелце лево и десно од шанца. Наши стрелци што уђоше горе у шуму подржавали су јаку пуцњаву. Али замало, па тек један по један поче да избија из шуме и да се преко пољане повлачи шанцу, пуцајући једнако. Наскоро се пољана пред шанцем напуни наших стрелаца. Сад почеше и наши из шанца пуцати топовима на косу са које је маса куршума падала већ и у шанац. Ја уђем у један низак пољски шаторић у шанцу да утолим жеђ, јер ту угледах једног познаника с тиквом воде. Таман ја жудно нагох грдну тикву, а оно бљуну вода на ме, шатор ми паде на главу, ја упустих тикву; био сам сав поливен, а остадох жедан. Шта се десило? Куршум пребио мотку на шатору и свалио га на ме. Извучем се из ових платнених развалина, и прићем шаначком бедему. Наши стрелци још су се једнако задржавали пред шанцем на пољани и једнако су палили. Но то већ не беше више стрељачки ланац, но расејана маса. Многи су по пољани већ падали погођени смртно, многи су рањени, ухвативши се за рањено место, јаучући измицали с пољане и замицали за шанац у поток. Вика, кукњава, неописан урнебес.

Све се ово десило у тренутку, тако изненадно, тако неочекивано, да се готово нико није умео наћи у овој збрци. Истина, куршуми лете у шанац, али где је непријатељ што их шаље? Зашто ћути турска артиљерија? Да није то каква забуна и погрешка? Да не пуцају наши једни на друге?

Ђенерал заповеди да се свира прекидање паљбе, те да се види шта је. Трубач свира, свира, али га нико не слуша, (и срећа је што га нису послушали). Све што је ван шанца узело је неки ук, па само пали и грми у шуму на коси. Само је пешадија у шанцу још ћутала не опаливши ни метка.

Одједном крај шуматовачке косе у даљини указа се у виноградима једно одељење коњице, па се као вијор устреми нашем шанцу, витлајући сабље у зраку. Народни војник, командант над два топа у шуматовачком шанцу, тек викну само: »Коњица напада, пуни картечом«. Топови су у тренутку напуњени, али кад хтедоше да их управе, опази се да је прорез бедема за топ сувише узан, јер је коњица долазила као са стране. Командант топова опет повиче: За сад, јунаци! пијуке! ашове! скачите на бедем, проширите прорез. — Војници поскакаше на бедем и под градом куршума раширише прорез. У томе коњица већ улети у наше раштркане стрелце по пољани. И гле — не сече их! Ја гледам, гледам — аја, баш их никако не сече. То је ту близу, на 200

корака пред шанцем, али од пушчаног и топовског дима, од прашине што су је дигли коњи, од брзога трка не могаше се распознати каква је то коњица. Командант се већ спреми да командује: пли, кад коњица већ стиже под шанац, и гле, то је — наша коњица, наша патрола извидница, која се у трку враћа чувши пуцњаву на Шуматовцу.

Док сам ја на једном крају шанца био заузет овим призором с коњицом, на другој се страни шанца зачуше гласови: — Ено их, ено, вичите ове наше нека се уклањају с пољане, да нам отворе место за пуцање. Окренем се тамо. Баш кад сам пролазио покрај Черњајева, Комарова и др. Владана, који су седели у једном заклону, за бедемом, на два корака преда мном паде капетан Живан Протић, командант шанца. Паде ничице, и тако оста непомичан — нити се окрете, нити рече јао, ништа. Погледам, крви беше мало, али зато велико парче мозга изашло на отвор начињен куршумом. Унесемо га у заклон, положимо га на леђа. Мишићи на лицу дрхтали су му, очи се полако стезале, чело се мрштило. Других покрета не беше; др. Владан га опипа, погледа и рече: »Свршено је.«

Оставим овај жалостан призор, па се окренем бедему иза кога наши пешаци беху отворили јаку ватру, а из топова се већ пуцало картечом. Наслоним се на рамена два војника, што су живо пуцали из својих предњача, и погледам преко бедема у пољану пред шанцима. Имао сам шта и видети. На 200 корака од шанца куљали су из шуме и из јалака пред шумом густи, густи редови Турака и док су их друга њина одељења с виса потпомагала јаком пушчаном ватром, ове се колоне устремише брзим кораком на шанац. Напред су били Черкези са својим белим заставама. Барјактари су једнако показивали заставама наш шанац и излећући напред и машући заставама, позивали су осталу војску да за њима трчи. Халакање и други бојни узвици турски већ су потресали ваздух а ова грдна маса непријатеља ваљала се на наш мали шанчић као неуздржљива бујица.

Тренутак је био крајње опасан и ванредно страшан. Ја нити умем да искажем, ни поново да изазовем у себи онај осећај који ме обузе при погледу на оно море усколебаних црних редова и колона, што су са свију страна у грчевитом трку стремили нашем шанцу. Ја себе не рачунам баш у најстрашљивије људе, али кад рекнем да ме је тада обузео неизмеран ужас, онда тиме још нисам све рекао, нити сам исказао сву дубину страхоте која ме нападе. Прво силан уздах и бледило, а после ми крв тако појури у главу да сам је чисто чуо како са шумом струји по жилама. Пред очима ми се замагли и ја сам видео само како на сто корака пред нама промичу црвени турски фесови, како севају бајонети, чуо сам час слабије час опет као бура силно оно страшно: Алах! Алах! Алах! и чекао сам сваки час да се Турци сјуре у наш шанац, да се борци дочепају за гуше и да сви колико нас је у шанцу изгинемо у овом страшном покољу. Тако изненадно, тако непријатно и тако близу загледати смрти у очи то мора да је за свакога страшно. Не верујте му ко вам друкчије каже. Час је био крајње критичан. Зло, да су наши војници само за тренут изгубили присуство духа; само за тренут и непријатељ би скакао у наш шанац. Но стара српска срећа поможе, наша посада остаде хладна и мирна. У шанцу се само разлегала команда: »Картечом, скора ватра... плотуном, скора ватра....« и ова се команда вршила ванредном тачношћу и брзином. За један тренут и наш мали шанчић огрезе у диму и пламену и претвори се у расклокотано вулканско ждрело које је са чудном жестином и разузданошћу сиктало ватру — и непријатељ престаде трчати. »О, боже помози«, повикаше сељаци у мојој

околини. И још једном: »плотун, картеч, плотун, картеч...« и густи редови непријатеља проломише се; беле черкеске заставе укрстише се, падајући заједно са својим барјактарима. Још једном: »плотун, картеч, плотун, картеч...« и непријатељ се повлачи у шумицу и јаругу, из које је испао. Наш се шанац заори громовитим ура а мене ово ура чисто као да пробуди из неког тешког сна. »Ура«... први је јуриш срећно одбијен. Ово је било у три часа по подне.

За време првог јуриша изненадила ме је хладноћа и присебност моја два комшије, на које сам био наслоњен. Кад су Турци најжешће налетали и скакали шанцу, као чопор тигрова, ја чух где један од мојих комшија рече своме другу: »дед ти онога барјактара, а ја ћу овога« (барјактари су искакали напред; пушке грунуше, а мој комшија узвикну: »Ох, како га подватих! држ' се Туре!...«

Први је јуриш одбијен, али је турска војска опијена славом и победама. Та она је баш јутрос заузела наш Пруговац и толике позиције, она је у мухамеданском заносу јурила Алексинцу, уверена да ће још вечерас конаковати у њему.

Са виса Турци су непрестано просипали јаку ватру. Куршуми су у маси падали у шанац; сваки час су зврцали о дебеле шине топовских кола и пошто се ту од удара распљоште са зврком се заривју у земљу. Један турски куршум погоди у бајонет нашега војника и престриже га као ножницама.

На три четврти часа после првога јуриша учине Турци други, и то много живље и опширније — пустили су лево и десно крило шире. Кад се отпоче овај други јуриш, ја узмем једну залишну пушку и чинио сам моју дужност за време целога другог јуриша. Пуцати, забавити се каквим послом који привезује сву пажњу — то је најбољи лек за људе који, што но реч, први пут загризају ватру. Јуриш је био ужасан и очајан. С левог и десног крила Турци су сипали у шанац унакрсну ватру. Док су све силе нашега шанчића биле напрегнуте да одбију овај напад с фронта од виса, нама се спремала катастрофа с деснога бока. С ове стране, на једно 200 корака од шанца, био је наш стрељачки ров. Овај су ров напустили наши стрелци, а Турци, спуштајући своје лево крило да опколе шанац, заузму овај ров, начичкају се у њему и отуд су се спремали да нам груну с леђа и бока. То је требало да буде за време овога другог турског јуриша, и да је овај побочни јуриш извршен — катастрофа би била неизбежна. Заузети борбом с фронта нико и не опази каква се олуја спрема шанцу с бока и леђа. Но то су опазили наши с Рујевице, у најкритичнијем тренутку, кад смо ми једва одбијали јуриш с фронта. Кад су се Турци у рову већ спремали да груну, наша тешка батерија с Рујевице посла једну гранату у стрељачки ров, где су били Турци. Метак је управила срећна и вешта рука простога народног војника. Граната удари управо у ров, и то уздуж рова. За првом дође друга, трећа, четврта. Све су погађале једнаком тачношћу. Турци у рову буду просто згромљени и уништени. Кад сам доцније загледао овај ров, он је формално био пун меса, костију и усирене крви. Што гранате нису рашчупале, прсне и побегне. Утом и јуриш с фронта буде одбијен плотунима и картечем, као и први. Тако је срећно одбијен и овај други, комбинирани јуриш.

Сад оставим бедем и окренем се да видим где је ђенерал. Он још сеђаше с др. Владаном и Комаровом недалеко од мртвога капетана Живана. Ђенералу су дрхтали образни мишићи, био је јако узбуђен, погледао је у Живана, а очи му се замутиле од

суза. Седнем и сам поред Комарова. Владан ме упита: — Шта је? како изгледа? — Свакојако — одговорим му ја. Владан поћута мало, а после рече доста жалосно, и ако се усиљавао да се као нашали: — Ej, моја микроскопијо! зар сам те зато учио да ме сад овде исеку Черкези?!...

У ћутању прође још неко време. Борба је једнако трајала. Турци су припремали трећи јуриш; ђенерал устаде и поче ходати. Скочи и Владан, беше му пала на ум »велика« и »спасоносна« мисао. Он приђе ђенералу и поче га наговарати да је већ крајње време, да он — ђенерал — иде из шанца. (Наравно, др. Владан је знао да се ту ради и о спасу микроскопије — ђенерал се не може уклонити сам.) Ђенерал одби понуду. Сад поче наваљивати на њега Комаров. Ђенерал опет рече:

— Не, не, то би изгледало малодушно... Зар баш сад?... шта би рекли војници?...

Комаров не одступаше, он узе ђенерала под руку и продужи своје разлоге:

— Наравно — рече Комаров — ако падне Шуматовац то је велико зло, али ако главнокомандујући буде рањен, можда убијен, можда заробљен, онда ће то бити још веће зло.

Ђенерал попусти. Пођосмо, но насред шанца ђенерал стаде и окрете се својој пратњи, у којој је било неколико наших и руских официра: — Да, рече Черњајев, командант је шанца погинуо — ко хоће да остане овде као командант? Ћутање! — Господо, ко ће остати овде? — понови ђенерал. Опет ћутање... но у томе нам притрча Димитрије Антоновић Холштајн (он је ту био у шанцу за време првог јуриша искакао је на бедем и говорио војницима: »Ето, видите, јунаци, Турски куршуми не бију!«) и рече: — Па најпосле остаћу ја, кад нема кога другог. Черњајев га пољуби, захвали му и замоли га да се држе храбро, па онда пођосмо. Наши војници, што су седели за бедемом, те пунили пушке и додавали их онима који пуцају1), гледали су за нама тужно и очајно. Они као да су били потпуно свесни да се ми уклањамо из шанца стога што је опасност велика а да њих приносимо на жртву и погледали су нас тужно. Ђенерал опази ове погледе, опет застаде и окрете се мени: »Реците овим војницима коју одушевљавајућу реч. Кажите им да одлазим да им помоћ пошљем«.

Ја, врдајући главом то лево, то десно, да се бајаги сачувам од куршума, што су ми певали око ушију, изговорим војницима ову беседу:

»Јунаци! Ђенерал одлази, али не стога, што је овде каква велика опасност, (а у себи сам мислио: ej мој импровизирани беседниче, зар чим отвори уста а ти слага?), већ што он треба да је свуд. Видите ли где се бије крвав бој чак тамо преко Мораве. Тамо ваша браћа и другови већ гоне и ломе душмане наше. Немојте да вас они осрамоте на јуначком мегдану. Сећајте се да је Шуматовац капија од Србије. иза ове капије стоје ваше куће, жене и дечица. Држите се! Непријатељ је већ двапут бежао пред вама. Ваш је шанац тврд, а ваши су бајонети још тврђи. Буде ли душману мало ваших куршума, оприте му у груди ваше бајонете. Истрајте још мало, ђенерал ће вам одмах послати потпору и измену«...

Можда моме ораторствовању не би било краја да ме Турски куршуми озбиљно не опомену да је већ крајње време да прекинем моја разглаголствија. Помислим: ако је за вајду доста је нађеретано — па ућутим.

— Ура, живео ђенерал, ура, ура... беше одговор војника на моју причу. На ово »ура« Турци одговоре са неколико плотуна, и, излазећи из шанца, ја још видех како се беле кошуље мојих јадних крагујевчана обојише црвеном крвљу.

Сиђемо низ шуматовачки вис. Ишли смо пешке, а за нама су војници водили коње. Неколико коња буде рањено. Успут низ брдо наилазили смо на рањенике где их вуку на уским малим Тезгама, тако, да су само леђа на дасци, а глава, руке и ноге климатају преко малих носила, а при сваком покрету шибају млазеви крви из отворених рана. Многи, рањени у трбух, котрљали су се од бола и од муке низ брдо, ударајући о пањеве и камене и остављајући за собом крваве трагове. Сиђемо преко потока на пут, где беше намештена једна наша батерија, те је кроз пропланак тукла у шумовиту косу, где су се збили Турци. Ту станемо, ђенерал је сам трчао од топа до топа, нишанио и командовао пуцање целом батеријом. Турски куршуми долетали су чак амо и опет нам ране неколико коња. Биле су и турске гранате ову батерију, али су претурале; турски топови скоро искључиво били су само ову батерију.

Одатле, остављајући за собом поље борбе, Черњајев окрене преко Рујевице у Алексинац а ми за њиме.

Пред ноћ опет изиђем на Рујевицу. На Шуматовцу је још трајала борба. Већ се увелико хватала ноћ, већ је 81/2 часова увече а Шуматовац се још бори. У сумрачку се лепо видело како непријатељска пушчана ватра као црвен појас опасује шанац са три стране. Кад се већ увелико ухвати ноћ, паљба се постепено поче утишавати.

Шуматовачки шанац био је миниран, али како је командант шанца погинуо, то се сумњало да ли ко зна где је мина и како је треба потпалити у случају да Турци ноћу изненада нагрну на шанац. Стога пуковник Коста Протић, командант алексиначких положаја, хтеде да ме пошље у Шуматовац да ја, који тако исто нити знам где је ни шта је мина, кажем како је ваља упалити. Али мајор Сава Грујић одговори га од тога, велећи да, колико он зна, мина још није ни тотова, а ако је готова онда ће за њу знати наредници који су у шанцу. Ствар се сврши на томе, што ме послаше да кажем једној батерији да не пуца више, јер се борба беше скоро сасвим прекратила. Спасени смо!

После бојне хуке наста свечан мир, после жарка дана тија, блага ноћ; прорешетани, изнурени и од дима поцрнели батаљони враћали су се на своја ноћишта, по логоришту се загореше огњеви, по болницама попалише фењери, бојно поље опусте, а болнице и лазарети оживише да се у њима крпи и поправља оно што је данас у крвавој борби раздерано, поломљено, искварено. И док се рањеници грче у мукама и умиру по болницама често још под докторским ножем, они што су били срећни те изађоше читави из данашње борбе савладани умором бораве сад миран сан праведника, под отвореним небом, одмарају се да можда још сутра у каквом ћошку прљаве болнице издану у мукама уз потмулу, бледу светлост болничког фењера.

После нашега одласка из шанца, Турци су учинили још три главна јуриша. Последњи јуриш извршили су Арнаути, и догонили су се до под сами шанац. Причају да је нашима напослетку нестало картеча, те су капе шајкаче пунили куршумима, ћушкали у топове и тиме били.

За време целе шуматовачке борбе дејствовала је готово сва наша артиљерија, са свију алексиначких позиција, где је било 40—50 топова. Ту се јасно показало колико вреди концентрисати један артиљериски пук па њиме дејствовати.

Казао сам већ да је при другом јуришу наша артиљерија са Рујевице избавила Шуматовац од побочнога јуриша који би се морао завршити падом шанца. Али и иначе, у целој данашњој борби око Шуматовца наша је артиљерија играла главну улогу: поред дивнога јунаштва шуматовачке посаде, главна заслуга припада топништву што су Турци данас одбијени крваво, и што при оваквој данашњој дугој и острвљеној борби имамо сразмерно мало губитака — у шанцу 40, а око шанца до 200 мртвих и рањених. Наша јака топовска ватра није давала турским батаљонима да правилно с нишањењем пуцају — пуцали су већином насумце.

Данас се Шуматовац одржао, али шта га чека сутра? Нови нападаји, нове навале, нова борба; баре крви што ноћас усану сутра ће опет да се напуне, батаљони ће опет да се десеткују, опет ће да бесни смрт и ужас. Па докле тако? Какве циљи има више овај ужасни рат? Поведен је ради ослобођења подјармљене браће. Али та се циљ одмакла у недоглед. Ми смо се показали нејаки, немоћни, неспремни да остваримо ту велику циљ која једина оправдава овај убилачки рат. Пошто је главна циљ промашена, рат је изгубио сваки смисао; нашто га продужавати? Ако је до часнога мира пре би се могао закључити сад, док Турци још нису продрли дубоко у Србију. Они су надмоћнији бројем, боље оружани, вичнији рату — они ће потискивати па макар стопу по стопу. Чему се имамо надати у најбољем случају? Да се одржимо до позне јесени. Али по какву цену? Да још неколико стотина наших села буде спаљено и још неколико хиљада наших грађана побијено. Појми ли Черњајев, он који хоће продужење рата пошто пото, колика је то жртва за малену Србију; појми ли он да се код нас не бори војска, већ грађани, народ, очеви и ранитељи породица. Свакога чекају код куће жена, деца, непосејана њива, непокошена ливада, ненарањена стока, неплаћен дуг. Па баш и да се одржимо до зиме, која вајда отуда? Хоћемо ли ми сами моћи на пролеће да обновимо борбу са прибраном Турском, ако нам ко не прискочи упомоћ? Не можемо. А ко ће нам прискочити у помоћ? Бугарска лежи обћорена, Босна и Херцеговина такође, Грчка и Румунија мудрују, дволиче — дволичност је удео свију слабих — Русија се не креће, а ми слаби и малени.

»Мало руку, малена и снага

Једна сламка међу вијорови.«

Па после свију напора и скупих жртава робови опет да остану робови, а Србија сломљена, разорена. Али тишти и сама помисао на ову црну могућност. да верујем у Бога, сад бих се тако толло молио у овој ноћној самоћи, за тебе много напаћења Србијо, за тебе српска сиротињо, што се потуцаш разбегла са погорелога огњишта; за вас рањени мученици, што издишете по болницама; за тебе будна стражо, што у

мрачну даљину упиреш брижне испитујуће погледе и ослушкујеш сваки шушањ ветрића; за тебе уморна војско, што сад у дубоком сну под ведрим небом одмараш своје уморне кости.

»Ох спавајте, децо драга,
Ваша снага
Лаки санак потребује«

Избија поноћ. Лаку ноћ! лаку благу ноћ!

XI

12 и 13 август.

Шуматовац је сломио и ојадио Турке, али у српском штабу ни на дан саме битке, ни сутрадан 12 августа није се ништа о томе знало. Шта више Черњајев је утврдо очекивао да ће Турци 12 августа обновити своје јуришe на Шуматовац, стога је прексиноћ издао наредбе да се сутра, 12 августа, концентрише што је могуће више војске на висовима и косама око Шуматовца да брани да не би Турци пруговачком дољачом обишли Шуматовац па изишли на бањско--делиградски друм. Између осталих поткрепљења, наредио је да с леве обале моравске пређе на алексиначку страну и одељење мајора Стеве Велимировића које се 11 августа борило цео дан на житковачким и прћиловичким висовима. У наредби, којом се позивало ово одељење, стајало је изрично: да се командант одељења, мајор Ст. Велимировић, има сам јавити тачно у 7 часова у јутру, а буде ли штаб тада већ изашао на позиције, он да пође за њим и да га нађе. Ово спомињем стога, што се овај догађај, као што ћемо мало час видети, свршио катастрофом и смрћу мајора Велимировића.

Рано ујутру 12 августа доведу војници у штаб неколико заробљених Турака. Нашли су их где спавају по виноградима око Шуматовца. Сви су заробљеници били азијатски низами; крупни, здрави, лепи људи, са добродушним, поштеним лицем. На испиту покажу: да су синоћ и они учествовали у последњем јуришу на Шуматовац, да су били одбијени, да су се у бежању изгубили од остале војске, па како нису знали где су, а тежак умор их свладао, то полежу и поспе у виноградима, где их после наша стража похвата. Они даље искажу да су Турци јуче имали велике губитке, да им је нарочито досадила наша артиљерија, да је турска војска јако изнурена после шест неуспешних јуриша и да Турци данас не могу ни мислити на нападај, ако не добију откуд свежих Трупа, а колико они знају, те трупе не могу ниоткуд доћи. На ове исказе један руски официр примети ђенералу Черњајеву, да ли не би добро било да се одмах предузме опширно рекогносцирање у шуматовачкој околини, па ако се покаже да су Турци збиља јако пострадали од јучерање борбе и да им треба времена да се опораве и сформирају прорешетане бригаде, онда им то време не дати, већ их напасти одмах и натерати их да се они према нама управљају, а не ми према њима. На ову примедбу, која се доцније показала као врло умесна, Черњајев одговори:

— Ах, маните се тога; слушате ове будале! Они тако говоре или стога што су у нашим рукама, те желе да нам поласкају, или је то обичан турски шеретлук да нас заварају да се не припремимо, па да нас нападну изненада неспремне. Затим се окрете

свима официрима који су били ту и рече: — Господо, данас ће Турци нападати можда жешће но икад досад, наше је данас само да се бранимо, будите спремни на то, за по часа полазимо на позиције.

Видећемо како се Черњајев љуто преварио.

У 8 часова ујутру већ је цео штаб био у шуми на висовима, северно од Алексинца, а западно од Шуматовца. (Ти су висови крајњи огранци Луковице планине и пружају се од Делиграда до Алексинца у западно-источном правцу.) Ту је било пуно војске, батаљони су једнако долазили и пролазили, замицали у шуму и размештали се; комесари су вукли хлеб, месо и ракију да нахране и напоје војску; коморџије су проносиле муницију; официри главнога штаба, подељени у групе, шврљали су беспослени по шуми, довикивали се и лармали, цела је шума оживела од војске. Изненадило ме је, кад усред ове врлети, шуме и пустаре наиђох код једне групе штапских официра по два пуна бурета лепа, ухлађена пива и повелико буре добра вина. Доцније се више нисам чудио таквим појавама, јер сам видео да пуна бурад такође спадају у војничку опрему тимочко-моравскога штаба, да су та пуна бурад за господу штаблије тако исто нужна на позицијама, као год и пуни топови, и да је једној читавој групи штабних официра главна задаћа да се брину да бурад буду увек пуна и да иду за њима свуд куд год се они крену.

Прође 8 часова, прође 1/29, прође и 9 а Турака још нема да нападају. Черњајева чисто као да узнемири та околност, те одасла ордонансе да виде шта је то, а сам сиђе с коња и стаде ходати једном путањом у шуми, разговарајући се са неколико виших официра, који су били уз њега. У томе дође мајор Ст. Велимировић и замоли ме да га пријавим ђенералу. Пријавим га, ђенерал та дозва себи и између њих двојице отпоче се овај разговор, при коме сам ја имао несрећу да будем тумач између ђенерала и мајора.

— Где сте ви досад? Ако се не варам, вама је наређено да се у 7 часова јавите мени у штаб, а сад је девет — питао је ђенерал.

— Тако сам и учинио, али ви сте били отишли пре 7 часова и ја сам пошао за вама, као што гласи наредба, и ма да сам терао брзо, нисам вас могао наћи пре 9 часова — одговори мајор.

— Где вам је војска?

— Батерије су на логоришту, а пешадија не знам где је...

— Шта, шта, шта велите ви!? Ви командант смете рећи да не знате где су вам трупе! То не може бити, то не може бити!

— Молим г. ђенерал, моје одељење у јучерањој борби било је потиснуто. Ја сам морао бити с артиљеријом, а артиљерија се морала повлачити путем преко косе, јер је једино туда могла проћи. Међутим пешадија је прсла по шуми, виноградима и кукурузима и сваки се посебице повлачио куда је најлакше могао. Ма да сам пред борбу означио зборно место, где се у случају повлачења имају скупити све трупе, опет

зато, кад сам тамо дошао с артиљеријом, не нађох готово ни једнога пешака. Одмах сам разаслао све коњанике и трубаче што су ми били при руци да свирају збор и да скупљају расуту војску. Збор је свиран целе ноћи, коњица је обиграла целу околину, ја целе ноћи нисам тренуо, али резултат је био скоро никакав. Нигде не могоше наићи на повећа одељења војске. Наилазили смо на гомилице од 2—3 и 5—6 људи, и то је прикупљено, али то не износи ни један батаљон. Војници веле да на свирање збора и стога нису смели доћи, што су се бојали да то није какво турско лукавство, те да њих по двојица-тројица не западну у заседу каквог повећег турског одељења. Знајући да војска има обичај, кад је сузбијена, да се повлачи на место где је пре логоровала, одаслао сам у зору коњанике у Велики Шиљеговац, да виде није ли се војска тамо скупила, и ако јесте, да је одмах доведу у Прћиловицу. До мога поласка коњаници се још нису били вратили из Шиљеговца. И тако, ја фактички сад не знам где, је моја пешадија, али г. ђенерал види да то није моја кривица. Ја нисам могао трчати за сваким пешаком посебице, а морао сам да пазим на топове, да при повлачењу каквом погрешком не падну у руке турској коњици која нас је гонила.

— Шта заплећете, шта ту заплећете? Командант ни у ком случају не сме да не зна где му је одељење. Ту нема оправдања, ту нема извине. Ви сте страшљивица, ви сте кукавица, ви сте морали први бежати кад не знате где вам је војска. Ја сам рачунао на ваше одељење, ви сте покварили цео мој план, моји положаји стоје голи, непоседнути пред Турцима, мени треба војска, мени треба ваше одељење, војску ми дајте, несрећниче, војску ми дајте!..

Чернајев поманита, стаде као фурија корачати узаном путањом, очи му се налише крвљу, па је викао и викао, после се окрете мени:

— Кажите му да ћу га дати под суд, стрељаћу га, обесићу га — неваљалца, жену једну; јест, жена, то је његово право име.

Затим се осу низ грдња које је Чернајев једнако пропраћао узвицима на ме: »Кажите му, кажите, да му то вели његов ђенерал, да му то ја велим«. Ја сам се старао да при превађању ублажим ђенералове изразе.

Најпосле Чернајев притрча мајору Велимировићу, (који је блед и скрушен седио на коњу), са стиснутом песницом, и повика од гнева промењеним гласом. »Војску ми дајте..е...е....., војску, војску, мени треба војска. Страшљивче јадни, војска камо ти?«

Мајор Велимировић одговори потресним гласом:

— Ја немам војске.

Чернајев одступи од њега и продужи своје псовке и проклетства:

— Ја морам да бежим, ја ћу да оставим ову несрећну земљу, где ме нико не слуша: моје се наредбе не извршују, моји се планови намерно кваре. Нико не слуша, а сви резонирају. Проклети резонери! проклет час кад сам ступио на ову земљу, ја ћу с ума сићи, ја ћу се убити...

Комаров приђе Черњајеву и поче га успокојавати.

— Добро — продера се ђенерал. — Скините му сабљу, напишите команданту другог корпуса да ја ово створење (ђенерал показа руком на мајора Велимировића) дајем под суд, под најстрожији војнички суд; нека га под стражом испрате за Београд, нека му тамо суди његов министар; ја такве жене не требам у војсци.

Комаров ме повуче за руку, те стадосмо обојица пред мајора Велимировића.

— Отпашите сабљу, рекох му ја — (по заповести Комарова) — вас стављају под војни суд, још данас ће вас оправити у Београд.

Ја немам речи да искажем онај израз који се тада разли по бледом лицу мајора Велимировића, То је била нека чудна смеша од бола, гнева, горчине, суморне ироније, и тешке, тешке туге. Он пружи сабљу с резигнацијом. Још и сад као да гледам његову пружену руку, са оном светлом сабљом са лавовом главом на балчаку. Пошто предаде сабљу, мајор Велимировић опре се обема рукама о ункаш, наслони се на руке и чисто се сав згрчи и погрби од бола; мора да му је тада нека страшна мисао чупала душу. Док се Комаров забави око сабље, ја се примакох мајору Велимировићу и рекох му полако: — У Београду нису Руси, тамо ћете изаћи пред српски суд. Он ме погледа, уздану и рече загушљивим гласом: — Свеједно, мени је сад све свеједно.

Комаров откиде лист из своје бележнице, написа на њему нешто и даде ми да преведем. Тај је листић и сад код мене и на њему стоји ово:

»Команданту другога корпуса (пуковнику Протићу).

»Мајор Велимировић, после битке 11. августа, оставио је своје одељење, које се састојало из 6 (или 8, не може добро да се прочита) батаљона и 2 батерије и нити је могао показати где му се одељење налази, нити га је могао скупити. Услед тога десно крило наших положаја остало је без војске и подвргнуто је највећој опасности од непритеља. Предајући стога војноме суду мајора Велимировића, наређујем да га под стражом испрате у Београд, где ће му се судити по свој строгости војеног закона.

»Главнокомандујући тимочко-моравске војске, ђен. Черњајев.«

Док сам ја тражио хартију да напишем ову кобну наредбу, ђенералу Черњајеву дођоше друге лутке. Он приђе мајору Велимировићу, рече да му се поврати сабља, па му се онда окрете:

— Ја вам опраштам. Идите, скупите вашу војску, и ако ми данас очувате садашње наше положаје на левој обали Мораве, да их Турци не заузму, ја вас довече поздрављам чином потпуковника.

Ова нежност Черњајевљева била је реакција на његову отоичну праску. Изгледа као да је и сам осетио да је прекардашио, па хита да сувишак своје грубости заглади лепим обећањима. Но мајору Велимировићу као да није требало ништа више, јер он одговори:

— Праштање није нужно, пошто ја не увиђам моју кривицу, а награда је такође излишна, пошто сам се ја и досада борио без икаквих награда.

Ђенерал прогунђа нешто, мајор припаса сабљу, обрну коња, ободе га и брзо се изгуби у шуми.

То је било око 9 часова изјутра, а око подне валовита Морава већ је носила мртво тело мајора Стеве Велимировића. Нападнут, увређен, осрамоћен, и пред вршњацима, и пред млађим и старијим официрима, (при Черњајевљевој грдњи присуствовало је доста официра) он, нежан и осетљив, није могао да преживи ову поругу, где су га називали кукавицом, страшљивицом, бегунцем, издајником, и решио је да се убије у једној гостионици у Алексинцу, и тако је и написао писмо своме брату капетану Ј. Велимировићу. Но у гостионици због многа света није могао извршити своју намеру, стога оде и скочи у Мораву. Тако је скончао човек који је у војсци важио као врло ваљан официр, у грађанству као врло поштен човек, кога оплакују сви који га познају.

А шта је учинио ђенерал, пошто је својом суровом нетактичношћу дао повод једном штетном самоубиству? Отишао је у шуму оној групи официра, код које су била бурад ухлађенога пива, и кад му поднесоше чашу пенушавог пића, он узвикну радосно:

— Ах, то сте ви, Хлудове, (Хлудов је татина маза некога богатога рускога купца, и присни пријатељ Черњајева) виновник овога доброга напитка? Хлудов се задовољно смешио: — Ја, ваше превасходство!

— Ах, ви сте диван, диван чове...к...

Наврнута чаша хладнога напитка не даде ђенералу да лепо доврши последњу реч.

Разуме се да је за првом чашом дошла друга, трећа, четврта и тако даље; па онда мезе, па онда вино. У томе јавише с предњих положаја да се код Турака не опажа никакав покрет, све је мирно и по свој прилици Турци данас не мисле нападати. Ова успокојавајућа вест још више расположи ђенерала, он заборави шта је јутрос говорио официрима — и сад се пило и ћеретало. Ђенерал рече: — А, а, чини ми се Турци су јуче разбили главу о Шуматовац. Затим... Шта мислите ви читаоци да је дошло затим? »Ђенерал је изаслао јаке извиднице да провиде стање и расположај Турака, и наредио батаљоне да отпочну нападај, ако се покаже да је корисно нападати.« Је л те, то ви мислите? Е, варате се. Ево шта је било »затим.« Затим ђенерал даде направити од лиснатога грања заклон од сунца, при руци се нађе и мало меке постеље и ђенерал леже да мало »отпочине.« Но ако је ђенерал »отпочивао,« зато је начелник штаба, пук. Комаров, био будан, он није дангубио. — Јашите, рече ми, и хајдете за мном. Помислим: »Но, сад ће бити шта ће бити; Комаров је енергичан човек, он неће дати Турцима да се опораве од јучерањих удара, он ће сад гледати да изазове чарку и тиме да нагна ђенерала да нападне Турке.« Па шта би?! Пошто смо читав сат шврљали по шуми, сретајући гомилице официра и војника, а и чопоре сељачких свиња, које су пасле по шуми, Комаров се зауставио код једне гомиле војника и рече им:

— Зашто ви војници гледате мирно оволике свиње овуд? Зашто их не бијете и не једете? Боље да их ви поједете но Турци. Војници поскидаше капе: — Вала, господине, досад нисмо смели, а кад нам ти велиш, ми ћемо одсад клати где год ухватимо. — Кољите, кољите, — рече Комаров — и ако вам ко рекне што за то, а ви кажите да вам је то ђенерал дозволио.

Ободосмо коње и пођосмо даље. — Је л' те да сам добро учинио, што сам рекао војницима да убијају свиње? Нека једу људи, а? — упита ме Комаров.

— Не знам, ваше високоблагородије, ја се бојим да ће та ваша дозвола изазвати свађу и мржњу међу војницима и овдашњим становништвом, чије су свиње. Људи су доста пострадали и од Турака, па сад да их почну пљачкати још и наши војници. Ја знам наше сељаке, они не могу гледати мирно да им војници на очи убијају њину стоку.

— Па шта, по вашем мишљењу паметније би било оставити војску да гладује, а толике свиње лутају по шуми?! — рече Комаров чисто срдито.

— То не, одговорим али ако војска збиља трпи оскудицу у месу, по моме мишљењу било би и боље и правилније да се ови чопори свиња по закону о реквизицији редовним путем реквирирају од становника; јер, право да вам кажем, ја не верујем да се овако међу војницима неће наћи доста и таквих, који ће од те ствари направити трговину, тј. убијаће не само онолико, колико им треба да једу, већ ће носити месо и у Алексинац на продају, а држим да ће војници ту вашу дозволу раширити и на другу врсту стоке, на овце, говеда итд., па ствар може узети врло озбиљан облик.

— Па најпосле нека буде и тако, боље нека наши војници макар и продају месо од ове стоке, но да падне Турцима у руке. Та ви сте видели како су Турци побили много свиња по селима куда су прошли, рече Комаров још с већом срџбом.

— Оно тако је, и ви сте тако и војницима рекли: »Боље да ви поједете ту стоку но Турци.« Али војници могу рђаво разумети те ваше речи: »Боље ви но Турци.« Неће ли војници извести из тих ваших речи као да ви држите за сигурно да ће и ова шума и овај цео предео, где смо сад ми, пасти Турцима у руке, да ће овдашње становништво морати нагло да бежи пред Турцима, те неће имати кад ни стоку да истера, јер како би иначе ова стока могла пасти Турцима у руке.

— Но! шта ви то говорите?! Ви мислите војници су такве цепидлаке као ви, па ће им чак то пасти на ум да мудрују шта све могу значити моје речи. Они су радосни што ће моћи сити да се наједу крметине и ни на ум им не пада да резонирају тако далеко. Они се радују мојој дозволи, а мени је опет мило што сам могао да им учиним ту радост — и пунктум. Ово је било изговорено већ сасвим срдито. Ја ућутим, кад је »пунктум,« нек је пунктум, а у себи сам мислио: »Лако је туђим малом чинити другоме радости и поклоне.«

После овога подвига Комаров се врати месту где је ђенерал »отпочивао.« Још не бесмо стигли тамо, а већ по шуми се овде онде чуо прасак пушака. О дозволи да се

убијају свиње брзо се распрострла по војсци и сваки је похитао да се њоме користи. На два сата после тога, г. Назаров, поручник при ђенералном штабу, већ је са неколико другова вијао с голом сабљом један чопор свиња и на трку јуначки касапио једну крмачу. Рекло му се да не пуца, да не пробуди ђенерала, па се човек послужио хладним оружјем. Мало доцније пронесоше једнога рањеног војника. Шта је? Гађајући свиње неко га у шуми ранио. Тако је, кад из штаба излазе све само мудре, премудре наредбе. Моја се претпоставка о трговини са упљачканим свињским месом обистинила: пре ове дозволе у Алексинцу се продавало свињско месо 10 гроша ока, а често се није могло ни добити, што уосталом на летњој жези није било на штету. На три дана после ове дозволе цена свињетини спада на 4 гроша по оки; често си могао видети гомиле војника, где са неодераним свињским бутом или читавом половином свињчета, натакнутом на пушку, улазе у варош и иду касапницама. Услед ове Комаровљеве дозволе било је доцније на више места свађе између војника и месног становништва, а тако исто и између српских и руских официра. Тим поводом је код села Вукања садашњи потпуковник Ст. Беницки ударио такав шамар једном руском официру да га је свалио на земљу. Све ове ситнице спомињем стога, што, ма да су ситнице, опет су врло карактеристичне.

Око 4 часа по подне дође извешће с предњих положаја да се Турци повлаче, да су напустили пруговачки шанац, да су оставили на бојном пољу много непокопаних мртваца, што није турски обичај при редовном повлачењу, да су у Пруговцу, који су јуче заузели, оставили чак и мало војничке опреме, да сви знаци показују да су при јучерањем јуришу на Шуматовац Турци грдно страдали, па се сад, бојећи се наших нападаја, повлаче да заузму згодније положаје за обраду.

Ђенерал је већ био устао од »почивања« кад стиже ова вест, те одмах нареди да се спреме коњи и цео се штаб крете у — Алексинац. Војска оста да преноћи у шуми по положајима, где је дању била размештана. У вече се разложе велике и честе ватре по свој шумовитој коси и висовима. То је била ђенералова наредба, као бајаги: нека Турци виде каква смо ми сила и да нас има као на небу звезда. А међутим Турци су сигурно мислили; »Да ви имате снаге и памети, ви би нас, ако не синоћ, а оно рано јутрос погнали онако изнурене и десетковане, и не би нам се дали осврнути до границе«... Како тако, тек данашњи дан прође на миру, и ми дадосмо Турцима један дан за опорављање.

Увече је било у Алексинцу доста живо и весело, глас о турском повлачењу допро је у варош и становништво је мало дануло слободније; карика која се стезала да га угуши, мало је попустила. У кафани се нађох с капетаном Ј. Велимировићем. Он ми каза о смрти свога брата, и пошто ми је прво прочитао, даде ми да однесем ђенералу једно писмо. У писму је био излив бола уцвељеног братског срца. Капетан Велимировић тражио је отпуст из тимочко-моравске војске, где је ђенерал командант. Између осталог сећам се и ових речи из тога писма: »Док се ви у штабу вечерас заливате шампањом и једете свакојаке ђаконије, мога мртвога брата једу раци у Морави. Ја сам брат човека кога сте ви убили, и мени је немогуће да служим даље под вашом командом. Ви ћете то појмити«...

Однесем писмо ђенералу, но Комаров ме предусрете и хтеде да ми узме писмо. Док сам се ја устезао да му га дам, изађе ђенерал и упита шта је. Кажем му да се мајор

Велимировић убио и да је ово писмо од његовога брата капетана Велимировића, управљено лично на ђенерала. Черњајева порази ова вест, узе писмо, али га не отвори, већ стаде викати: »то не може бити« и оправи са мном Комарова капетану Велимировићу да види Комаров шта је у ствари. Комаров и капетан Велимировић разговарали су набусито и погледали се мрко. Велимировић је кривио и оптуживао, Комаров се правдао. Кад наступи она дуга и мучна пауза, која обично наступа при таквим разговорима, где ни један не зна шта да почне, Комаров устаде и оде. О овом самоубиству пок. мајора Велимировића говорило се тада много у нашим војничким кругоговима. Једни су кривили и осуђивали ђенерала за прерану смрт једнога ваљаног официра; други су замерали покојнику за његову сувишну осетљивост. Ја се задовољавам тиме што сам верно описао цео овај жалосни догађај, који се заврши смрћу мајора Велимировића, па нека сваки по фактима суди како му се најправилније чини.

Да напоменем још ово: наскоро после смрти мајора Велимировића, његов ађутант, Кристифор Стефановић узме одсуство, оде у Београд и тамо се убије из револвера. Да ли је то убиство било у каквој свези са смрћу мајора Велимировића — не зна се. Неки хоће да знају, као да је Кристифор осећао неки терет на својој савести због мајорове смрти, што га је најпосле нагнало да се и сам убије. Но поуздано се ништа не зна. Кад сам доцније говорио у Параћину са пуковником г. Драгашевићем о смрти мајора Велимировића, и изразио му моје чуђење да је покојни Велимировић тако јако примио срцу речи једнога ђенерала, о коме ни сам није имао бог зна како високо мишљење, г. Драгашевић ми рече: — Е, мој господине, једно читаво колено наших академијских официра васпитано је тако да би сваки од њих у подобном случају исто тако поступио као и пок. Велимировић. То су људи нежна, осетљива срца, неспособни да поднесу и преживе тако сурове ударце. Њина осетљивост је њина слабост и њина величина.

Ја радо верујем г. Драгашевићу као професору наше војене академије и васпитачу тога осетљивога колена, али се тако исто сећам, како је у сличном случају, какав се десио са пок. Велимировићем, поступао пок. мајор Паја Ђорђевић — (шта га их је покојних!) — вршњак Велимировићев. Место да мисли на самоубиство, он је тада спомињао цер, за који би, у крајњем случају, дао везати Черњајева и — пушкарати га.

13 августа било је у нашем штабу ведро и весело. Турци су одступали и ђенерал се спремао да пређе у наступање. Многи у штабу добили су тога дана одличија и чинове. Тако је пуковник Комаров постао »превасходительство« тј. ђенерал; мајор Владан Ђорђевић постао је, »за претрпљени страх« у Шуматовцу, потпуковник, мајор Сава Грујић, као командант целе артиљерије, која је дејствовала 11 августа, такође потпуковник; пуковник Коста Протић, командант алексиначких положаја, добио је, као накнаду за изгубљенога брата, (капетана Жив. Протића), ђенерални чин. На овај се рачун у штабу пило и веселило. Ђенералу дође телеграм од аустро-угарског конзула у Београду, у коме конзул јавља да је дознао како је некога аустријскога лаћмана, дописника »Нове слободне пресе« (заборавио сам му часно име), који је био у турском табору, нестало у борби на Шуматовцу, те се по томе мисли да смо га ми заробили, и конзул пита шта се мисли с њим чинити. Ново превасходительство рече ми те написах конзулу овакав одговор:

»Човек, кога тражите, није у нашим рукама. Из битке од 11 августа ми имамо уопште врло мало заробљеника, али утолико је већи број мртвих које су Турци оставили на бојном пољу. Ако је у борби нестало господина, за ког питате, онда га потражите међу гомилама мртвих, које су Турци оставили, и међу којима, судећи по европском оделу, многи не припадају турској народности.

Главнокомандујући и т.д.«

После подне Черњајев се крене са целим штабом да посети шуматовачки шанац и његове јунаке. Пошто се спремало да се данас спале и све лешине које су Турци оставили на бојном пољу то ђенерал поведе са собом неколико француских и италијанских дописника. Ђенерал је касао напред, а за њим су јуриле загрејане и расђевлеисане штаблије, гурајући се ко ће доћи и стати ближе ђенералу. Пијуцкањем од ранога јутра равнотежа је већ и иначе била покварена код штаблија, а ово гуране поквари је сасвим и успут си могао видети где се тек један по један накриви на коњу, прађакне с њега и запуши се на ледини. До под Шуматовац паде их равно седам с коња; »дивни човек« Хлудов падао је двапут узастопце, али то опет није сметало јуначким штаблијама и они су се опет и опет гурали и протурали да буду што ближе ђенералу. Сад смо јахали уз каменит, стрмен пут, пењући се шанцу. Друмом нападала прашина, што но реч до колена. Ја заостао мало остраг да се склоним од грдне прашине, што су је дизали обесни коњи под обесним штаблијама и да се сит насмејем њиховом утркивању и падању с коња. Предамном је поигравао на своме парипу тазе потпуковник, г. Владан Ђорђевић, гурајући се да допре до ђенерала. Парип му је лепо играо, а г. доктор се закекечио на коњу — прави делија! Наједанпут коњ подскочи, доктор Владан прађакну, и ах — јутрошњи потпуковник запуши се на друму, подигнувши падом читав облак прашине. Коњ одјури, а г. доктор се диже сав уваљан у прашину и пође рамајући и придржавајући се руком за убијено бедро. Док услужни руски официри потрчаше једни за коњем, други се скупише око г. доктора и салетише га:

— Ах, каква несрећа, господин пуковник (Руси из учтивости увек титулирају за један, два чина више) изволели су пасти, упрљати мундир, сломити ногу, разбити главу — нашто је страдалник одговарао куражећи се: ништа, ништа, ја сам само мало, знате, тражећи уз то по прашини ордене на једној а капу на другој страни. У том пристигнем и ја:

— Што је г. докторе? — упитам га, а смех да ме угуши.

— Та ништа, знаш, коњ ми се мало спотакао. Не бих ти ја иначе никад ни за бога пао, али, ето коњ, он је свему крив, одговори доктор, пипајући једнако руком по нажуљеном бедру.

— Да да, да, опили га они проклети сеизи, рекнем му ја, зацењујући се од смеја.

Услужни руски официри убрзо »ресторирају« доктора, ордени се опет прикаче на надлежно место, мундир се испраши, брада доведе у поредак и г. доктор опет појаха коња, али сад га више није заигравао, нити се ћушкао да буде први до ђенерала. Право

веле, од узвишенога до смешнога има само један корак. Шуматовачки дан има своју узвишену и своју комичну страну.

Кад се приближисмо Шуматовцу, јако нас изненади једна околност: место наше друге класе, у дугачким белим кошуљама, угледасмо пун шанац турских низама!... Не бојте се, то се само наша друга класа преобукла у низамско одело, поскидано с мртвих Турака.

Черњајев аранжира у шанцу читаву светковину; пило се, наздрављало, па чак и певало. Француски и талијански дописници наздраве Черњајеву, српској војсци И српском народу; Черњајев је наздрављао Италији и Француској. Уопште нашло се ваздан предмета као повод да се наздравља и пије. Док се у шанцу светковало, ја изађем на бојно поље у шуму, да видим изближе ову турску касапницу.

Тешко је и наговестити само, а камо ли описати ужасан призор који нађох у шуми. Приближујући се главном месту ономадашњег разбојишта, прво осетих ужасан, угушујући смрад. Врели летњи дани, па се мртви брзо распадају и труну. После смрада први су весници блиског разбојишта грдни ројеви крупних мува златица. Затим почнем наилазити поједине трупове. Овде лежи један полунаг, изврнут на трбух, сав упрскан крвљу, лице му не видиш, али грчевито стиснуте песнице казују последње самртне муке. Тамо удесно отегао се други, лежи полеђушке, и он је полунаг, надуо се, кожа му на трбуху пукла, те и утробе гмижу хиљаде крупних, белих црва, очи испијене, уста широко разјапљена, а из њих и у њих куљају ројеви мува; на слепом оку види се црна мала рупица коју је куршум прожегао, око ње запечена крв. Смрад да те угуши... Улево стоје гомиле меса, раздробљених костију, комади подеране одеће, сва се гомила запекла у крв и увелико прелази у трулеж. Под овим се несрећником распрсла двадесетчетири-фунтова граната, те и њега и одећу му рашчупала у комаде. Још мало даље лежи полеђушке леп млад низам, сасвим је обучен, само му нема феса и — темењаче. Картеч је однео обоје. Више њега стоји запечена и јако окорела на сунцу црвено маса — то је просут и крвљу обојен мозак. Душа се грози, ти хиташ даље и даље и призор бива све ужаснији и гнуснији... Обиђеш један труп, прескочиш други, стресеш се кад нехотице у трави нагазиш на одсечену главу и идеш све даље и даље, све брже и брже...

Полако, овуда не можеш више хитати: земљиште је све изривено од граната; гараве рупе, где је врела граната испразнила своју страшну утробу зијају на све стране; понеке су пуне крви, око њих одваљене руке, одбијене ноге, рашчупане људске утробе, раздробљене главе, грдно накажени трупови. Опет даље, опет даље.

Стој, овде не можеш даље, мораш надалеко обићи: овде лежи читава леса људских трупова, захватио их плотун из шанца, па их све положио једног до другога; гле како су један на другога понаслањали главе, леже као браћа. Да није овога смрада, ових мува, ових црви, ове крви, мислио би уморна дружина спава. Чекај да их пребројимо колико их има: 5, 10, 15, 20, 25, 30, 35, 40, 47... Их, како је овај нагрђен; не могу више да бројим. Бежи даље, бежи даље.

Гле, овде десеторица на једној гомили, убиле их две гранате што су једна за другом ударише. Погледајте овога јадника како седи, пред њим стоји пободен у земљу

ашов. Куршум пробио држаљицу од ашова и погодио га право у чело; ашов је остао пободен, а његов газда, гле, како је ниско оборио главу. Чекај да је ухватим за црне, кудраве косе и да је дигнем, да видим ово лице. Не иде, укочило се цело тело. Чек' овако. А! ах, лепога лица! тек га гариле науснице. Овде је шума, хладовина, па трупови, нарочито који су обучени, још нису почели да труле. Гле како лежи овај кукавац, до њега тиква с водом, а у пешкиру комад хлеба и прегршт кувана кукуруза; ово није низам. А гле, другога Черкеза. Да дивна, вита стаса! Хеј, дивљи и поносни сине Кавказа, зар овде остави кости! А овом јаднику неко осекао главу. Ух, како је врат утекао међу рамена, а изнутра зија грдна рупа... Ево опет једне крваве гомиле, наређали се као сноплье. А гле тамо побијених коња! Колико их има — три, шест, — па и амови су ту — та ово је читава батеријска запрега. А гле разлупаних лафета, ево једно читаво коло, а какав је ово труп: црне панталоне, црн капут; где, два прста осечена, мора да је на њима било прстење. И ципеле су му свукли, лице му је накажено, не може да се позна ко је, али се види да је неки Европејац — можда какав Енглез, можда Мађар, а можда и Пољак... Ух какво је ово чудо око овога дрвета: кора на дрвету сва огуљена, гране изодбијане и поломљене, а око дрвета гомила меса. Колико ли их овде лежи? Ништа се не познаје, ни главе, ни руке, ни ноге; ужасне гранате направиле су од све га грозну, крваву кашу. Ах како се ономе црева обмотала око оне гране, а овде је, гле, још мокро блато, што се направило од крви. Па како све ово ужасно смрди, како ужасно смрди!...

И неки душевни бол ужасно те трза, душа се грози и ужасава и ти би да бежиш, да бежиш далеко, од ових крвавих пољана смрти и развалина, где немаш куд поглед бацити, а да не угледаш најпакленију слику страшнога разорења. Крв и кости, и рашчупане утробе, и растрзани удови, и одсечене главе, и опет крв и кости, и неизмеран смрад. У глави се мути, стомак се грчевито стеже, повраћао би од смрада, ти би да бежиш, али нога се не миче, а из тебе као да те нешто зове загробним шапатом: — Стој, не бежи, малодушниче! Разгледај даље, разгледај боље ову крвљу и живчаним соком исписану слику. Мајсторска је ово слика. Ово нису бледе копије молера, слике без меса и костију; урнек је ово, овде свега има. Погледај који призор хоћеш, куд год погледиш све је месо и кости. Ово је цртала сурова стварност, а не немоћна сликарска кичица. Стога разгледај добро ову страшну слику. Из ње можеш много научити. Она много казује ономе који уме да је чита. Ево стани овде и погледај. Видиш ли како све ове разбацане групе сачињавају уједно један једини лик. Погледај добро тај лик, то је фотографија онога момчета, што га ви новинари обично називате »просвећен деветнаести век.« Сад погледај ово бледо низамско лице, што лежи ту пред твојим ногама. Је ли, ти не видиш ништа у оним развученим, од предсмртног ужаса накаженим цртама? Али ја, ја, твоја душевна унутрашњост, видим и разговетно читам у оним цртама неизмеран бол за остављеним огњиштем, за милом породицом, за оним малим, гладним сиротанима, што су остали тамо далеко, далеко негде у Азији саморани, без оца, без родитеља. А ко је тога низама дотерао амо? Мислиш ваљда дошао је сам добровољно? Не, не, њега су регрутовали, натоварили на бродове, одвукли у касарне, натакли му војничку блузу утрапили пушку у руке, и догнали амо. Он је преко воље узет у војску он је против своје воље дотеран у рат, он је овде погинуо а не зна зашто. Он није имао никакав интерес у томе да остави своју кућу, да дође преко бела света чак у Србију, да напада твоју домовину. Кад би којом несрећом Турцима пошло за руком да прегазе Србију, овај, што лежи овде, не би имао од тога никакве вајде да је остао жив. Глобе и данке са Србије скидале би турске паше, турски

везири, султан, а овај би се кукавац вратио онако исто го у Азију, какав је отуда и дошао, и аргатовао би тамо и даље, као што је и досада аргатовао, да израни своју породицу и плати велике државне дације. Дакле шта је овај низам? Роб султана и турских великаша и жалосна жртва њиних интереса. Ти си га убио, јер би иначе он тебе убио, али кад га видиш где лежи овако уништен, пожали га; он то заслужује, он је кукавна жртва туђе обести, грубе, сурове власти, из чијих се ноката није могао отргнути. Мир покојничком пепелу, а проклетство власти која, ради одржања свога неправедног господства над туђим покореним народима, потрже мирне становнике из далеких покрајина и шаље их на касапницу. А погледај овога старога Черкеза. Он је дивљачан, суров, крвожедан, грабљив. Али знаш ли где је његова постојбина? Дивни, далеки Кавказ. Па откуд он овде, ко њега амо догна? Жалосна је то и дуга историја. Некад је овај старац, као младо момче, мирно живовао у своме черкеском аулу (селу), уживао је у дивљој горштачкој поезији, у лову и оружју, занимао се занатом и помало земљорадњом. Али једнога дана пуче глас по целој черкеској постојбини да је Москов прешао черкеске границе и упао у њину домовину. Цео Кавказ одјекну од бојних усклика, и заподеде се дуги рат. Руси су нападали, Черкези су бранили своју домовину. Овај се старац тада борио за тако исто свету ствар, за какву се ти бориш сада: за своје огњиште и своју слободу. Он се борио јуначки. Загледај, на његовим старим грудима зацело ћеш наћи не један ожиљак од рана у боју добивених. Али Москов је победио. Врли кавкаски горштаци, после дуге и јуначке борбе, подлегли су. Што није хтело да савије свој врат под руски јарам — то је напустило своја попаљена огњишта и иселило се из своје постојбине. То је врло слична судба са судбом српскога народа. Русија је помагала то исељавање. Она је врбовала Бугаре, твоју браћу и комшије, и пресељавала их у Русију, а амо је слала теби на врат Черкезе. Прогнани из домовине, голи и потрвени, Черкези су постали бескућници, пробисвети, скитнице; од јуначких горштака, какви су наши Црногорци, они су постали разбојничке гомиле. Они нису били овако зверје док су били на своме огњишту; бескућништво, прогонство и скитнички живот искварили су њин поносити карактер. Данас су то најсуровија и најпрезренија створења. До њих није продро ни један зрачак цивилизације; они живе у дубоком мраку варварства. Насилничка Турска, својим глобама, целом својом гадном системом, подржава и ојачава код њих овај мрак варварства. Черкез има само једну заветну идеју, један свети аманет, којим још из колевке напаја децу своју, а то је: освета, страшна, крвава освета Москову, који га је прогнао из његове лепе домовине, освета Москову — и свему што је Москову сродно, што се крстом крсти и славенски збори. Турској госпоштини иде у интерес овај дивљи фанатизам, ова бесомучна мржња и она их подржава и употребљује ове ратоборне дивљаке као жртве, да помоћу њих одржи своје господство над покореним Словенима. Пожали дакле и овога кукавног варвара, што овде лежи пред тобом, као жалосна жртва своје умне таме И преступних тежња турских великаша. Он не би био оваква звер да је благодетна просвета продрла у његов мрачан ум. А је ли он лично крив што се просвета није њега дотакла? Није. Пожали га дакле. Овај варвар није тако велики злочинац, као они који су га до овога жалоснога стања довели. Мир и његовом пепелу, а проклетство, вечито проклетство освајачима који грабљењем туђих земаља сеју непомирљиву мржњу међу народима; проклетство глобацијама, који глобама и тиранијом држе читаве народе у непрегледној умној тами, те тиме праве од људи зверове; проклетство свима силницима, рад чије славе и моћи тече драгоцена људска крв по бојним пољанама; проклетство убилачким ратовима који се воде да се покоре или одрже у покорности народи. Проклетство, проклетство...

И ти би опет да бежиш далеко, далеко; али очи се зорно упиру у бледа мртвачка лица, што стоје разбацана око тебе, и ти корачаш машинално, полако од трупа до трупа, застајеш, загледаш га, пипаш га, удубљујеш се у оне накажене црте на лицу, удубљујеш се у судбу ових покошених живота и више не осећаш ни смрад, ни одвратност од разјапљених рана и нечистоте. Нека неизмерна горчина и бол обузме ти целу душу и подави све друге осећаје, и ти идеш као сенка од трупа до трупа, идеш готово несвесно, и свуд застајеш, и све загледаш, док напослетку не видиш да си изашао из овога кобног непоколаног гробља. Погледаш, а руке ти крваве од додиривања трупова. Тада те обузме нека језа, и ти се грозиш и бежиш док за тобом не остане далеко смрадно и ужасно бојно поље, пуно стрва, трулежи, крви и костију. А кад после врелога дана и ових страшних призора наступи тија, прохладна ноћ, теби у поноћно доба још излази пред очи страшна слика смрти; голи костури у дугим редовима клизе ти испред замућенога погледа и ти заиста чујеш клепет њиних сувих костију А кад се сетиш Срба, своје браће, који су често тако исто остајали по бојном пољу, као ово Турци на Шуматовцу, ти осетиш као да ти је један од ових страшних костура усред срца удубио своје ледне зубе, и ти заиста осећаш да те нешто гризе право за срце, а те угризе прати неисказан бол... После тешкога и буновнога сна устајеш ујутру смрвљен И изнурен, као да те тресла тролетна грозница.

Ово су осећаји, утисци и душевни болови што сам их ја осетио при посети крвавога разбојишта око Шуматовца, где се ваљало преко хиљаду турских лешина. Да ли и други осећају при подобним призорима, или су други тврђа срца — ја не знам, али знам то да би ми било милије бити у најжешћем окршају, борити се на живот и смрт, но после борбе, кад умукне бојна рика, обилазити крваво разбојиште, пуно крви и лешина, где се, хтео ти или не хтео, цела пажња концентрише на оне рашчупане, нагрђене трупове...

Шуматовац је дакле страшно поломио Турке. Они су на бојном пољу оставили више од хиљаду мртвих, расејаних по шуми и виноградима. Шума на вису, где су били сабијени Турци, била је сва опаљена и поломљена од наших граната; сељаци веле: »као да је св. Илија тукао.«

Прости турски војници спевали су своју погибију на Шуматовцу песмом, код које се сваки одељак завршује строфом: »Аман, царе, изгибе фукара«, и од које ево доносимо један одломак:

Шуматовца алдандан бир сари илан,
Адмни сорарен — Черњајев генерал!!
Ђундузлен топ а тар џене лен кумбара,
Аман падишах, дерман, бити фукара!
Шуматовца јустунде думан капланди,
Јараш сат иченде бин топи атланди.
Аман падишах, дерман, бити фукара!

По Шуматовцу се извила једна жута гуја,
Ако питаш за име — Черњајев генерал!
По вас дан дуги из топова туче, ноћу бомбардира,
Не дај царе (помагај), пропаде ти сиротиња!

По Шуматовцу озго дим се поклопио,
За по сата хиљаду топова пукне! —

Недај царе, пропадосмо ти ми — народ твој.

Наше војске што се борила на Шуматовцу и око шанца било је највише 3—4000. Турци су нападали са 15.000.

Ако ме питате; ко је највећи јунак са Шуматовца? — велим вам да га тражите међу оним мирним сељацима, што су онако хладно и мушки гледали смрти у очи, што су остали у шанцу и онда, кад већ све беше дигло руке од њега, кад су сви свакога тренутка изгледали његову пропаст.

Ако ме питате је ли велика заслуга војених старешина, што Шуматовац није пао? — рећи ћу вам да је значајно то, да у Шуматовцу после одласка ђенерала са штабом није остао ниједан официр, ни наш ни руски. Остао је један наш наредник из стајаће војске и неколико народних војених старешина (Димитрије Антоновић Холштајн био је професор, новинар, а не војник). Али опет зато заслуга војених старешина, који су остали у шанцу, велика је: они нису бежали. Вара се ко мисли да ово не значи много. Шуматовац би имао више супарника у слави, да су само наше војене старерешине умеле непомично остати на месту, кад је од те непомичности зависило све.

Ако ме питате где су и шта је сад са личностима, које сам спомињао, говорећи о шуматовачкој битци, могу вам казати ово: шуматовачки јунаци, они дивни неустрашиви сељаци, разишли су се по селима својим кућама да својим знојем опет натапају тврду груду земље, да продају бакраче из куће за исплату каишарских дугова, да продају последњу кравицу за исплату државних дација, да се муче од зоре до мркле ноћи за кору сува хлеба, да смирено превијају главу пред сваким полицијским писарчићем, који, као »господин човек,« као »власт« има »право« да се над њима натреса. Черњајев је негде у Русији, и давно се већ утешио и за Србијом и за покојним капетаном Живаном. Комаров уређује своје новине у Петрограду, брани »поредак« од нихилиста, и тако је исто виспрен и промоћуран у новинарству, као што је некад био у ђенералном штабу. Г. доктора Владана давно је прошло на жуљено бедро, а потпуковнички чин, добивен за »претрпљени страх,« још благополучно постоји. Храбри Димитрије Антоновић Холштајн погинуо је 30 августа на Бобовишту, а писац ових редака, који се некад тако слатко смејао паду Владановом, не смеје се више, јер је сад изгнаник из домовине...

XII

У логору на Пруговцу, 14. авг. у суботу вече, 1876 г.

— Распири ватру, Иване, па онда укрсти наше пушке и набаци одозго овај шињел, те начини мало заветрине, а после ћеш ми упалити ову свећу.

— А што ће ти свећа?

— Хоћу нешто да пишем.

— Је л' за Чарнојевића?

— Није но за ме.

— Ваљаде писму кући?... му славца, господине, баш ћу да те молим да и мени једанпут, кад будеш докон, напишеш једну писму, да испратим онима мојим кући; колико тек да знају да сам жив.

— Лепо, лепо, Иване, само дед' брже нареди то што ти рекох.

— Ја! Имаш ваљда много да пишеш, а после ваља ти се и одморити; ко зна шта нас сутра чека...

Ето под каквим се околностима воде ратне белешке.

Прошлу ноћ провео је цео ђенерални штаб у шуматовачком шанцу. Турци су око по ноћи и у два часа после пô ноћи чинили препад на наше предстраже. Ови су ноћни препади обично војничко лукавство. Циљ им је да непријатеља једнако држе у запетом стању, да му не даду ни ноћу санка и одмора, и да га тако изнуравају и онеспособљавају за дневне напоре и »штрапаце.« Али рат укрепљује и рекао бих притупљује живце; човек се у рату навикава на најчуднија осећања и подноси спокојно призоре који би га у мирно време најдубље потресли, те стога и ови ноћни препади, кад се ограниче на голо кварење одмора пушчаном праском, губе своје дејство, чим се човек мало навикне на рат. Ја сам прошле ноћи имао примера како се уз најжешћу пуцњаву може сасвим мирно спавати. Кад ме око два часа после пô ноћи пробудила

жива и блиска пушчана праска сав је остали шанац спокојно боравио дубок сан. Баш до мене, увијен у шињел, пруђио се по голој ледини доктор Владан, па кркти, дува и шиче као какав парни казан. А његово отомбољено, заспало лице, чије црте никад није грчила и омрачавала ниједна »бунтовничка« идеја, никаква »противзакона« помисао, никаква »недозвољена« страст, изгледало је у сумраку тако невино и безазлено као у малога рецимо — јагњета које још ниједанпут није ујело мајку за сису. Слушајући његово дубоко хркање, које се на далеко разлегло, помислих у себи: ово је прави сан праведника; боже мој, како тврдо и безбрижно спавају људи са чистом савешћу! И већ почех мислити о себи грешнику; шта ли ће бити с мојим сном? Све ми се чинило да се од блиске пушчане праске никако не може поново заспати. И слушајући непрекидно грокотање пушака, што се чудно разлегало по ноћној тишини, ја почех обраћати пажњу на предмете око мене. У шанцу се чуло одмерено дисање успаване посаде; кроз провидљив сумрак нејасно се опажале мрке слике будне шаначке страже, са пушкама у руци, са бајонетима окренутим у вис оним сјајним звездама, што онако нежно трепере и шалу озго неку меку, благу тишину и покој овој јадној земљи, чији се становници овако крвнички тамане. Поглед ми се оте кроз прорећену сиву ноћну замаглицу у недогледне небесне просторије, поднизане сићаним звездама, а за погледом постепено се расплинуше у даљину и мисли, и ја наскоро заспах уз најжешћи прасак пушака, као уз слатку свирку меких гудила.

Јутрос рано кренусмо се са ђенералом Комаровом из шуматовачкога шанца Пруговцу. Пут нас је водио преко једнога дела ономадашњега разбојишта, одакле су Турци 11 августа кидисавали на Шуматовац. Све поље било је застрвљено неким дроњцима: крпетине, комади од подеране одеће, парчад хартије, развађени муниционi сандуци са турским грбовима, покидани каиши и конопци од топовске запреге, поломљени пушчани кундаци, стињени саплаци и чутуре од тенећке, па онда ужасна људска нечистоћа, и стрв, и смрад од људских и коњских лешева, што су још где где по шумарцима и буџацима остали неспаљени и непокопани. Свуда трагови страшне пустоши и разорења. Ваздух окужен, трава угажена и спарушена, па и сама шума, иако је било ведро, свеже јутро, изгледала је опарена и клонула, јер је и преко ње прешао врели дах рата: гране поодбијане и поломљене од граната, кора огуљена, лишће чисто спржено димом. А ови клонули лугови били су празни и пусти, неми и жалосни; нигде тичице да прхне, да зацвркуће и овесели гај својом јутрењом песмом. Па да је бар откуд год макар И оних враних гавранова што их народне песме спомињу да облећу бојишта, те палим јунацима кљују очи црне. Али ни њих нема. То је ваљда бивало у оно време, кад се још борило стрелама и топузима. Од данашњих бојишта, на којима грми крупов топ и остратуша, далеко беже и врани гаврани, као и све друге тице, и све живо, а остаје само пустиња, и у њој само ова мала, пакосна зверка што се зове — човек...

Ишли смо даље. Ватре, на којима су јуче спаљивани турски мртваци, што их Турци после шуматовачке битке оставише на бојноме пољу, још су се где где пушиле, а јутрењи поветарац доносио је до нас тежак задах од људскога печења. Крај једне догореле ватре лежи потрбушке један арапски труп. Цела му једна половина тела, што је била окренута ватри, уздуж изгорела, а она друга, окренута уполе, стоји читава. Свуд унаоколо око ватре угарци од догорелих људских трупова; печене ноге, руке, главе. Што је било насред ватре — изгорело, што је било око крајева — само нагорело. Ова је ватра потпуно личила као да је гдегод на каквом дивљачком острву у

атлантском океану и као да је гомила дивљака-људождера целу ноћ провела играјући око ње, а у зору се разбегли, оставивши за собом стов и оглодане кости од људских жртава, што су ту свечано испечене и поједене. И гомила нас образованих људи мирно пролази поред овога гнусног згаришта. Гдекоме само фркне коњ на нос, и, поплашен од онога стрва, удара у страну, а он га нежно тапше по врату и ласкаво га умирује: »не бој се, не бој се, није ништа!« Погледам људе, погледам коње, и они коњи под нама у томе тренутку изгледали су ми много паметнији, питомији, цивилизованији и хуманији од нас људи...

Читао сам доста расправа против рата, али ниједна књига, никакви докази и разлози никад нису могли изазвати у мени онако гнушање против ратова као што учини јуче и јутрос ова слика пустоши на бојном пољу. Сама борба никад није тако одвратна. У бојном урнебесу има још неке дивље поезије, која заноси, а после ту је још све свеже: свежа крв, свеже ране, још свежи, топли трупови. Најпосле ту је човек у неком раздраженом, готово пијаном стању, па и не опажа све. Утисци се тако брзо гомилају да се потискују, претрпавају и не остављају веома дубоке трагове. Докле год је у живој борби човек је као у неком заносу, и кад умукне бојна хука он чисто као да се тргне иза сна. Али мирно разбојиште, после крваве битке — то је права слика гнусобе; ту све прелази у трулеж, ту човек види све појединости разорења, па кад погледа како је цела природа: и поље, и шума, па рекао би и само оно плаво небо клонуло од људскога зора и беса, онда се у њему буди немоћан гнев и срџба против опустошавајућих ратова. Па још ако је посматралац уз то и револуционар, тј. човек који је из историје народа поцрпао то дубоко убеђење да се извесни друштвени преломи неминовно морају извршивати крвавом међусобном борбом, онда се његова срџба претвара у тих а дубок бол и жаљење овога јадног човечанства, што за решење својих крупних друштвених задаћа и изравнање неправедних сталешких разлика нема и не зна другога пута до сече и уништавања...

Успут ка Пруговцу стиже нас однекуд пуковник Рајевски. Он је тек пре 10—15 дана дошао из Русије, и кад се први пут јавио у штаб у Алексинцу, ја сам га дочекао. Но кад сам предео његову визиткарту Черњајеву учинило ми се као да овај долазак није тако обрадовао ђенерала, као што се он радовао доласку других Руса. Од тога доба само сам још једном виђао Рајевског. Сад му прићем и наш разговор окрете се тако да му ја рекох:

— Невесели дани, г. пуковниче.

— Да, могли би бити веселији.

— Чудо вас нема никад у штабу!! Било би вам колико толико утешније кад би по које вече провели у друштву с вашим земљацима у ђенералном штабу.

— Ха, ха, моји земљаци у ђенералном штабу! — рече пуковник Рајевски, и оно озбиљно лице, што изгледаше као да се никад није насмејало, развуче лак осмех — моји земљаци! Оно истина Волтер вели на једном месту qu'on peut aller au bordel sans y gagner la chaud-pisse, али ја опет зато не долазим у главни штаб. Та тамо вам има тако много ума и разума, и сваке добродетељи да се ја искрено бојим да ме не заразе све те штабне врлине.

Овако оштар, скоро циничан одзив о главном штабу, и то од једнога руског вишег официра, и то пред човеком кога он скоро и не познаје — све то јако ме зачуди, и ја погледах пуковника са недоумевањем. Он као да је разумео моје чуђење, јер рече: „Извините за кръпкое выраженіе и неудивляитесь что я передъ вами такъ откровенно говорю; я васъ знаю... Ко ме је то могао представити пуковнику Рајевском у тако лепој боји? Чудим се! Из даљега разговора с пуковником Рајевским видех да је њега јако огорчило и то, што је данас над неким многим батаљонима поверена команда потпуковнику Карађићу, о коме Рајевски вели да је „простой пьянчушка и больше ничего“. (Проста пијанчура и ништа више). После овога разговора данас више не видех пуковника Рајевског; не знам куд штуче.

Кад стигосмо код пруговачког шанца нађосмо да је све поље и брежуљке око шанца притиснула војска. 23 батаљона ту је конаковало. Сва се ова војска избудила тек пред наш долазак и многи су се још спремали. Јутро је било ведро и јасно, сунце се тек рађало и његове светле варнице указивале су се као упаљене свећице прво на росним врховима дрвећа, прелећући брзо с једнога врха на други, па су се тек онда спуштале на врхове бајонета у гомиле укрштених пушака и на росну траву. Над логором се дизао жубор од хиљаде људских гласова, а сва ова шарена гомила, са неједнаком одећом, са шареним сељачким торбама, белим влашким губарама и гуњевима, са својим спорим, грађанским, невојничким покретима и држањем пре је личила на какво покренуто племе из сеобе народа но на војску, која ће до мало час грунути у бој. Само су гомиле укрштених пушака, озбиљност гаравих топова и неколико чета стајаће војске давали логору још помало војнички изглед.

Ђенерал Комаров одмах удри зор на официре, а они доведоше цео логор у жив покрет: затутњаше батерије, одјекнуше команде, постројише се батаљони, развише се заставе, официри на коњима појавише се крај својих одељења и цела ова се војска крете. Куда? Пруговачком дољачом на Липовац и Св. Стеван, да ухвати свезу са Хрватовићевом војском која је ономад дошла од Књажевца, па да заједнички ударе на Ахмед-Ејубову војску, која је размештана одмах преко наше границе око Горњега Крупца, а има јаких одељења и на нашем земљишту (Фази-пашина дивизија) код Катуна, Добрујеваца и Доњег Бујимира, да јој чувају леви бок.

Ради бољега разумевања догађаја да забележим овде у најопштијим потезима како је извршен долазак ове књажевачке војске амо под Алексинац, при чему, наравно, ваља да споменем и одступање Турака од Књажевца и уопште из Сврљига, јер је ово турско одступање и повукло за собом Хрватовићеву војску Алексинцу. Податке за све ово узимам из извештаја што су последњих дана стигли у главни штаб.

Познато је да после заузећа Књажевца Турци Нису предузимали никакве озбиљне мере да у томе правцу продиру даље у Србију. Наша се књажевачка војска по паду Књажевца била разделила на двоје: један део, под пуковником Хрватовићем, заузео је књажевачку клисуру до скробничке механе, а други, под пуковником Л. Јовановићем, повукао се Бучју и Влашком Пољу да брани брдске пролазе на томе крају и да свеже бањску војску са нашим трупама што су биле прибране у Лукову. Турци из Књажевца нити су покушавали да прву војску потисну из књажевачке клисуре, ни да одељења код Бучја и Влашког Поља одбаце у Луковицу планину. Изгледало је као да је непријатељ изнурен великим напорима док је продро до

Књажевца и заузео га, па да му је сад потребан дужи одмор. Али тако не потраја дуго. Наскоро се опазише нека кретања у турској војсци, и ја ћу овде укратко да прибележим како су она текла дан по дан.

2 августа наше су патроле опазиле да се дуге и густе колоне непријатељске крећу из Зајечара преко Н. Хана за у Књажевац. То је била Фазли-пашина дивизија. Она је дошла била под Зајечар те је у велико-изворској битци поткрепила Осман-пашину војску. Сад пак, пошто су Турци заузели Зајечар и добро се утврдили у њему, ова је дивизија постала излишна на Тимоку (кад се с те стране није мислило продирати у Србију); стога је упућена Књажевцу. Истога дана опажено је живље кретање турске војске у Књажевцу и на Тресибаби. Изгледало је као да се та војска спрема да одатле некуд окрене; само се није знало на коју ће страну. Ваљало је дакле мотрити куда ће окренути Черкезија. Она увек иде као авангарда пред главном турском војском, а траг јој се познаје по рекама дима које за собом оставља, јер успут све пали.

3 августа стадоше се димити села око светога Аранђела и Пирковца. Черкези су дакле стигли, а тиме уједно нашој бањској војсци показан и правац којим ће окренути Турци од Књажевца.

4 августа у Књажевцу је остајало све мање и мање посаде, а главна се сила прикупља на Тресибаби.

5 августа у зору кренула се прва турска колона са Тресибабе. То је опет била она иста Фазли-пашина дивизија, што је ономад дошла из Зајечара. Истурили су је напред јер је била одморнија од књажевачке турске војске. Фазлија се кретао у правцу на Давидовац и Рсавце, дакле за Черкезима у алексиначко Моравље. За њим се истим путем постепено кретала и остала турска (Ејуб-пашина) војска. Само су тешки трен и Хафиз-пашина бригада (10 табора) окренули удобнијим путем преко Грамаде на Ниш. Због врло тешког и врлетнога пута Фазлијина дивизија маршировала је нашим земљиштем у врло растегнутој колони.

6 августа Фазлијина растегнута колона приближавала се Рсавцима, кад је између Пирковца и Лабукова нападну с бока 250 наших добровољаца, са два мерзера, под командом руског капетана Протопопова. Турци овај напад с бока на њину отегнуту колону узму као врло озбиљну ствар и одмах пошљу против шаке наших добровољаца два табора, два брдска топа и 200 Черкеза. Нашима дође у помоћ још две чете са Оштре Чуке, где је са својим одељењем стајао мајор Миленко Павловић, а Турци одмах уведу у борбу још четири свежа табора са целом једном пољском батеријом — и тако се отвори врло жива борба. Између осталих с наше стране ту погине од черкеских ножева и мој добар познаник и врли друг руски потпоручник Штробиндер, с којим сам неко време заједно служио као четник у Протопоповљевом добровољачком одељењу. Черкези су набили на копље његову лепу главу коју су тек биле гариле мрке науснице, и тако је носили по бојноме пољу. Лака ти била српска земља, добри пријатељу!...

Иако су Турци били бројно много надмоћнији, наши издрже два читава сата упорне борбе (од 10 до 12 часова) па онда одступе Бањи, а Фазлијина колона продужи свој марш, али са таквим тешкоћама, да је једва у мркли мрак стигла у Рсавце на конак.

7 августа страшно изнурена Фазлијина се колона одмарала у Рсавцима, сачекавајући и друге турске колоне, које су се полако кретале за њом из Књажевца.

8 августа прикупљени Турци кренули су се из Рсаваца даље, приближујући се Алексинцу и потискујући пред собом наша омања одељења. Тако се одељење пуковника Малиновског (2 батаљона и 2 топа) морало повући од Св. Стевана дубље у Озренпланину; од Станаца је одступио потпоручник Глишић са својим одељењем, а тако исто морало се повлачити Алексинцу и катунско одељење (под командом мајора Ј. Петровића) које је дотле имало своје предстраже истакнуте преко наше границе до Горњега и Доњега Крупца. Тако је главна Ахмед-Ејубова сила, с којом је освојио Књажевац и притискао Сврљиг, 8 августа већ била прикупљена пред Алексинцем. Изостављајући све ситније подробности о преласку ове турске војске од Књажевца Алексинцу, ја ћу сад укратко да споменем какви су покрети бањске војске одговарали овом кретању Турака.

Овога истог дана (8 августа) наше коњичке патроле са Влашкога Поља долазиле су до близу Књажевца, и том су приликом опазиле да су регуларне турске трупе напустиле сву књажевачку околину, по којој крстаре сад само башибозучке плачкашке чеге, али да је Књажевац још поседнут. То је било изјутра. Но тога истога дана пред подне опазиле су наше околне патроле да се са Тресибабе кренуло 20 табора турских, а по подне изашло је из Књажевца још 15 табора и сва се ова војска кренула у правцу Дервена. То су била последња одељења редовне турске војске, и сад су у Књажевцу остали још само башибозуци Черкези и Цигани, пипајући што се могло још опљачкати из порушене и разграбљене вароши. Кад је сазнао за ово стање ствари, Хрватовић извести о свему ђенерала Черњајева и спреми се да сутра дан са својом војском из књажевачке клисуре и са одељењем са Влашког Поља учини диверсију спрам Књажевца, како би тим прогнао из Књажевца и околине и последње, нерегуларне турске чете, и сазнао да ли турске трупе, ШТО одступају од Књажевца, имају у позадности какво појаче одељење у околини Књажевца које би их при одступању штитило као позадница.

9 августа зором крене се Хрватовићева војска Књажевцу. Напред је био изаслан један ескадрон наше коњице, под командом поручника С. Ђорђевића да размотри кнажевачку околину, како би наша пешадија што сигурније наступала. Овај ескадрон први уђе у порушену варош, извести Хрватовића о стању Књажевца, па и не чекајући да приспе наша пешадија, продужи даље извиђање у правцу Тресибабе. Мало доцније стигну под Књажевац и све наше трупе, кренуте од Бање и са Влашкога Поља, и уђу у порушени Књажевац равно у 2 часа по подне. Исте вечери послато је нешто наше војске и на Тресибабу. Ноћу је Тресибаби дато поткрепљење, тако, да је 10 августа у зору освануло на тој планини 7 батаљона, 2 лаке и пô тешке батерије. Тога истога дана добије Хрватовић од Черњајева поруку да се крене за Турцима што из Књажевца одступају у алексиначко Моравље. Хрватовићева војска била је јако прорешетана страшном и неједнаком борбом око одбране Књажевца (сваки пети војник био му је рањен или убијен), батаљони су му били бројно слаби, а физички изнурени. Оставив у Књажевцу и на Тресибаби нешто мало посаде, он се крене за Турцима са 11 слабих батаљона и 12 августа око 5 часова по подне стигне више Рсаваца. У исто време са Језера одељење мајора Мил. Павловића помакло се напред. Тако је Хрватовић 12 августа у вече имао: 16 батаљона, 12 тешких и 4 лака топа, са 2 ескадрона, а војска му је

била распоређена овако: на десном крилу мајор М. Павловић са 5 батаљона, допирући својим левим крилом до Преконога, у центру мајор А. Јаковљевић са 5 батаљона, а на левом крилу 6 батаљона под командом руског капетана Шчорбе. Заједнички фронт био им је окренут западу, т.ј. Алексинцу а одступница им је била на Алексиначку Бању.

Из ових положаја Хрватовићева је војска јуче (13 августа) одмах после ударила на Турке и навaљивала поглавито на лево турско крило. Борба је била упорна и трајала је скоро до 9 часова увече. Наши пешаци догонили су се до под саме турске шанчеве, али их нису могли узети. Наши су се многи људи изранили и изгинули, али општи резултат јучерање борбе скоро је никакав. Турци су с почетка били овим неочекиваним нападом с бока и леђа јако изненађени и запрепашћени. Држали су да ће одмах за овим Хрватовићевим нападом на њино лево крило и позадност следовати и снажан напад Черњајева с фронта и деснога бока, што би их (Турке) довело у страшан и погибељан положај. Али кад видеше да их Черњајев од Алексинца не напада, Турци се мало приберу и прикупе сву силу против Хрватовића, а једна наша патрола јавља да су око 4—5 часова по подне довукли и знатна поткрепљења с оне стране Мораве (од Али-Сајибових трупа); нарочито пак дојурило је много Черкезије. Овако прикупљени Турци су одбили све нападаје Хрватовићеве војске која је бројно била много слабија од турских трупа истурених против ње, а овамо је била нападач. Ваљда да се заглади та погрешка Черњајевљевога јучерашњег мировања, опремљено је јутрос оних 23 батаљона да ухвате свезу са Хрватовићем па да ударе заједнички.

Да се вратим дакле на причање шта је било јутрос са она 23 батаљона.

Док се војска пострајала, њен командант потпуковник Караџић нешто се живо разговарао с Комаровом. Војска као море притисла пољану, а од ње малко у страни, на једном брежуљку, разговарају две *српске војводе — Караџић и Комаров*! Разговор мора да је важан, јер се води пред ступање у битку. Ето, они ће га сад свршити, Караџић ће се окренути, командовати војсци: »напред« и за сат — два ови ће се многи батаљони већ трошити у стрељачком ланцу. Ова помисао као да ме уједе за срце.. Јаој мени! Какве крупне ствари зависе од овако ситних људи! Живот ових хиљада што овде гмижу зависи од једнога Караџића, од једнога Комарова, чија ми војничка солидност не улива никакве, ама никакве вере...

У мирно време за један ударени шамар иде се у полицију, у суд — истерује се право. Сељак дирнуо вола на Теразијама и жандарм већ га хвата за јаку и вуче у полицију да га казне за злостављање животиње; лончарски трговац на Сави пакује лонце, па не да шегрту да носи сандук, јер се боји да не полупа »еспап,« већ зове јака момка, даје му сандук и вели: »ево нај, али добро пази, чувај да не полупаш лонце!« А овде ево хиљаде људи предају се на милост и немилост једном Караџићу, једном Комарову, и они их воде и лупају без одговорности; уведу у бој хиљаде, изведу стотине; што је погинуло — погинуло, што је остало — остало, зато никоме не одговарају, нико их не пита и не испитује да ли за погибију каквога нашег одељења нису баш они криви.1)

Док сам се ја овако гризао тешким мислима, батаљони се кретоше. Пролазили су поред мене у дугим и дугим редовима, а пред мојим замућеним погледом створи се чудна слика. Поред мене хуји дуг, непрегледан железнички влак. Вагони пуни,

набијени луди. Влак звижди И хукће, точкови Зује и подигравају од силне брзине, пружице шкрипућу, разманути ланци звекећу, прозори клопарају, вагони промичу као мушице, а из њих се чује граја и врева и чисто се осећа вреo задах од хиљаде сабијених људи. И сва ова захуктана маса гвожђа и живих људи јури некуд брзином муње. Из локомотиве избија густ дим са варницама и повија се по непрегледном низу вагона, а овом локомотивом — — јаој! — управља невешт и неук машиниста који је уз то још и пијан. И ја сам уверен да влак још не ће замаћи ни тамо за оно брдашце, а казан ће му пући и влак ће се сав размрскати у ситно комаће. Тада ми дође у памет како сам једном гледао између Штајнбруха и Пеште такав један смрвљени влак. Гвоздене осовине, дебеле као нога у бутини, стоје превијене као меке воштанице; дебеле чамове греде рашчешљане у танка влакна као повесмо куделье; точкови, склизнув са шине, зарили се у насип и окрећући се ту у месту самлели сав шљунак око себе у ситно брашно; вагони најашили један на други и стиљили се као лепиње; два чопора оваца, што су била у вагонима, претворени у крвав качамак, са кога се још цеди крв и точура на насип; тело машинисте одбачено на 20 корака. Глава му откинута и откотрљала се далеко од трупа...

Тако ће бити и са овим влаком што сад јури поред мене. Ал' да, ово није влак, ово пролазе батаљони. Ја обрисах хладан зној и протрљах чело, а батаљони се већ изгубише у пруговачком потоку...

Комаров ме позва да идемо на коњима у »рекогносцировку« спрам бујимирског виса. Са нама пође и руски поручник Черкез Шах-Назаров. Као коњичку пратњу Комаров поведе београђане Гају Дамњановића и Николу Ђорђевића и још 3—4 сељака. Дођосмо до наше мртве straже.

— Братци, есть Турки впереди? пита Комаров стражаре.

— Турци је л'? — пита опет стражар са своје стране.

— Да, да, Турки, есть ли ихъ тутъ впереди?

— Е, Турци, као Турци, одговара војник не разумев питање Комарова — погана вера, баш су неки баксуз људи.

— Пита ђенерал Комаров има ли Турака овде пред нама — умешам се ја.

— А? Има ли Турака? Има нô, ја 'де ће бити но ту! ено забило се ноде у онај шушњар па ћути.

— Мь сей часъ размотримъ — рече Комаров и ободе коња, а војник погледа за нама питајућим погледом, слеже раменима, искриви главу на једну страну, подиже обрве и рече: да бог да се у здрављу вратили.

Заиђосмо у ситну, густу честу, таман сврх човека на коњу. Коњи се једва провлаче кроз шибљак, а грање нас сваки час шиба по лицу. На два корака пред собом ништа не видиш од зеленога густиша и непријатеља не би опазио пре док му се не би

на бајонет натакао. Само кад се добро пропнеш на узенђијама можеш видети по врх шуме да смо дошли близу под брдо, и ако ту има Турака, морају бити врло близу.

Ја сам утврдо мислио да Турци ову косу држе још поседнуту, и наједанпут ми би криво зашто да овако глупо изгинемо, те упитах Комарова прилично осорно: шта ово радимо? какав циљ има ово наше тумарање пред турском бојном линијом? Ако треба рекогносцирати и извиђати предео, зашто нисмо узели коју чету пешака, па да продиремо напред, и ако устреба да се пушкарамо, да би нагнали непријатеља да се развије и тиме нам покаже јачину и размештај својих трупа. Овако само нас 5—6 заглавили се на коњима у овај шибљак, па нити ћемо што видети, ни ваљдити, само ћемо улудо изгинути. Комаров је уверавао да тамо на коси нема Турака; но после малога диспута пристаде да се вратимо. Код мртвих стража нађе нас коњаник изаслан од Черњајева (који беше стигао Пруговцу), да потражи Комарова. Одјурисмо у каријеру.

Чим сјашисмо, Комаров готово трком притрча Черњајеву и рече му: Михаило Глигоријевићу, имам за вас једну радосну вест: на оној коси нема више Турака — Комаров показа на бујимирски вис — ми сад отуда долазимо; пели смо се до на врх — а за тим окрете се мени и упита као у потврду: — Је л' те, Т...

Ни сад не знам за што, али ја у томе тренутку рекох: »јесте« и слагах заједно с Комаровом, јер ми се до на врх нисмо пели. Мало час ћемо видети како умало нисам скупо платио ово полагивање за Комаровом.

— То је врло пријатно, рече Черњајев. Значи, Турци беже. Ја ћу наредити да се та коса поседне. Затим ме Черњајев оправи на коњу да стигнем ову војску што је отишла са Карађићем, и да вратим од ње 4 батаљона натраг Пруговцу. Пошто сам то извршио, мало доцније Черњајев ми рече:

— Узмите ову чету добровољаца г. Кола Рашића, па је изведите горе на бујимирјски вис; поставите страже спрам Мораве, а један ланац истакните као стражу спрам Катуна.

Мене ова заповест пренерази. Откуда мени невојнику да поверавају овако војничке задатке?! Учини ми се да Черњајев хоће да ја данас будем убијен. (Којешта, ноћас се смејем тој лудој мисли, али јутрос ми не беше до смеја).

— Ваше превасходство, на ономе вису, куда ме ви шаљете, Турци су, и он се не може друкчије узети до борбом. Ја се могу борити, али ја нећу умети да водим људе у борбу — усудих се да приметим ја.

Черњајев се само пљесну по бутинама: — Ето ти сад! Није ли ми пре два сата Комаров рекао а ви сами потврдили, да сте се пели до на врх оне косе и да Турака нигде нема.

— Да, али извештај је опет нетачан; ми нисмо излазили до на врх.

— Нећу да знам, плану Черњајев, узмите ову војску и водите је куда вам рекох. Комаров мора знати шта је рекао.

— Али ако ипак буде Турака и борба се отвори, шта да радим?

— Одлазите, одлазите, одлазите!... продера се Черњајев. Ја опучих низ поље, а он за мном праскаше: — Проклети резонери; место да слушају сви они философирају. Све их је то искварио овај њин погани устав. Но док ја узјахах коња и постројих чету, Черњајев дозва Комарова и нешто су живо разговарали, па ме онда опет викну:

— Узмите још и ову чету руских »пластуна« а ево поћи ће и потпуковник граф Кановњицин. Затим се окрете Кановњицину: — Графе, узмите овај батаљон... ко је овде батаљони командир?... Газда Милосав Трифунац, газда Милосав Трифунац... — одговорише војници — узмите овај Трифунчев батаљон па пођите као потпора, г. Т.... Распоредите да он са добровољцима иде напред, а ви за њима да их подупрете ако затреба. Иди те због Т.....! Ако се отвори борба ја ћу вас одовуд помоћи артиљеријом.

Кренемо се. Код наших предстража станемо да један део наше војске растуримо у ланац, јер дотле је сва ишла у двојним редовима, и да се посаветујемо шта ћемо и како ћемо. Договоримо се да ја и Кирилов, четовођа пластуна, са његовом четом пођемо први у ланац, Коле Рашић са 200 својих добровољаца да образује други ланац, а граф Кановњицин са Трифунчевим батаљоном да стане мало улево, како нас Турци не би обишли, и да нам служи као потпора. Како смо заилазили у ону исту густу и ситну шуму по којој смо се јутрос провлачили с Комаровом, ја предложим графу да наше коње оставимо код коморџија, па да идемо пешке, јер ћемо тако бити мање изложени. Он, на његову несрећу, не пристаде. Ја оставим сабљу и коња код коморџије, а од њега узмем пушку и у две фишеклије по 72 метка, па се онда са Кириловим: и нашим пластунима кренемо напред.

Нема речи којима би се могла описати она поворка осећаја, што салеће човека кад пође пред пушчане и топовске метке, од којих је сваки и њему намењен. Идеш напред, а у глави ти се буди мутно сазнање да је ово последњи час, сад је све свршено, сад више нема размака и одгађаја већ мораш напред док те не дочека непријатељски плотун... и то није далеко, то је ето ту... сад ће... сад ће! И неко страшно ишчекивање обузе ми душу. Са овим осећајем можда би се једино могао упоредити осећај осуђеника на смрт, у тренутку кад привезан за колац чека кад ће грмнути пушке. Намах ти ово кобно ишчекивање постане тако досадно, да чисто потрчиш напред, само да што пре плане тај проклети непријатељски плотун, да се једанпут сврши, да те не мучи ово убиствено, страшно ишчекивање. Намах опет обузима те црна мисао: ово су последњи тренутци... Успомене из детињства, лепи младићски снови, наде, планови, пријатељи, сва мила и драга створења, цео прошли живот — све ти то сад навали и сломије се у оно мало простора под оном јадном лубањом — и ти успораваш кораке: смрт је близу, она је ту, неминовна, ти то знаш, али ти би рад спорошћу корачања да уграбиш још који тренутак живота, да поживиш још мало, макар још мало...

Таласан овим осећајима наш се ланац живо провлачио кроз густо шибље, расплећући рукама сплетено грање и павитњак. Нико није говорио ни речице; чуло се само шуштање од корачања по лањском лишћу и пуцкање под ногама опалих сувих гранчица.

Напред... све напред... Наједанпут... гррр... као гром турски плотун на тридесет корачаји пред нама. Куршуми запишташе косећи грање и лишће, неко улево од мене јаукну, ми скресасмо пушке, дим као густа магла напуни шуму (јер се из: склопљена зеленог густиша тешко разилазио), а ми се у томе мраку продерасмо некаквим промењеним, рекао бих туђим гласовима, рапавим и страшним, као оно што је глас човека кад дрекне тргнув се преплашен из сна, »ура, ура« и скоро један преко другога потрчасмо напред. Трчим, а срце бије да искочи. Капа ми оста на једном трну, а ја трчим гологлав и засушеним грлом вичем »ура« и журно у трку пуним пибодијевачу, али рука дрхти и пуњење иде споро. Један турски фес помоли се из једне рупе преда мном, искочи човек и бежи; до њега из друге рупе помоли се други фес, трећи, четврти — читав низ фесова — Турци беже. Ми трчимо. Шумица се прореди, настаде ређа, а старија гора; Турци беже уз брдо; сад се окрећу и хватају бусије иза дебелих дрва и просуше на нас страшну ватру. Ми не трчимо више, већ идемо кораком и пуцамо. Ево и прве турске гранате где гуди ваздухом нама у сусрет; спушта се све ниже и ниже, све ниже и ниже... ду... удари и прште на петнаест корака пред нама. Тек она прште, из даљине се зачу како гуди друга, трећа, четврта... Страхобно звиждање бива све јаче и оштрије, све ближе и страшније... ду, ду, ду... једна удари улево, друга удесно, а трећа посред нашега ланца. Гранатска парчад жалосно фијукаше, а два Црногорца, улево од мене само се прокривише као рањени лавови и стропошташе се на месту мртви...

Сад се зачу из даљине како хучи и наша граната. Она прејури високо преко наших глава, а ми је поздрависмо са бурним »ура,« праћеним живом пушчаном ватром и опет потрчасмо напред. Турци напустише ивицу крупне горе, ми је заузесмо и сад се отпоче пушкарање по шуми, од дрвета до дрвета. Иза свакога грма провирује турски фес и пламти пушка. Турска батерија поче бити наш ланац шрапнелом. Скоро читав сат трајало је ово пушкарање по шуми. Ми смо се постепено помицали напред и најпосле истискосмо Турке и заузесмо излазну ивицу шуме, а Турци утекоше у један стрељачки ров, иза кога је мало подаље грмила једна турска батерија. Иако смо довде побеђивали, сад беше наш положај врло мучан. Ми смо дошли на ивицу шуме, пред нама искрчена чистина коју на 200 корака испред нас пресеца густо поседнут турски стрељачки ров, а на 100 корака иза рова грми турска батерија. Чим се указасмо на ивици шуме, тресну пред нас прва турска картечна кутија, и картеч се просу као да бацаш пуну шаку пшенице. Ми се прилично проредили, многи од наших остали уз пут рањени и побијени; један део Кола Рашића иза нас отворио ватру па и он пуца некуд преко нас (други део Колетове чете беше се помео у шуми и наишао на нас те смо се смешали и борили се после заједно). улево од нас осипљу се пушке као кокице — значи и Кановњицин је ступио у борбу. Шта да се ради? На домаку смо турских ровова и батерија — дуго овде опстати не можемо, а да јуришемо — мало нас је. Шта да се ради? Кирилов посла двојицу да доведу остраг и остатак Колетове чете и да прикупе све раштркане људе по шуми па да учинимо јуриш. Они одоше, ми остадосмо у страшној борби. Картеч је непрестано сипао, из стрељачкога рова Турци су били скором ватром; наши, људи, поред свега заклона, једнако су падали. Кирилов ми притрча, дрхтао је од

раздражења као јасиков лист сви смо дрхтали; просто се тресао сваки кончић живаца у нама; крв насела на очи, уста се запекла.

— Ово је ужасан положај, рече ми Кирилов. Ми овако дуже не можемо опстати; ми не можемо дочекати потпору, јер ћемо дотле сви изгинути; ово треба или јуришати или одступати. — Све ово говорио је Кирилов као да ме пита, али наједанпут не знам шта му би јер и не сачекав мога одговора он викну промуклим гласом:

— Горнистъ, труби штурмъ; на штики, ребята; ура!

Трубач засвира на јуриш, Црногорци исукаше јатагане, Руси треснуше пушкама, ја моју стегох — чини ми се прснуће ми под руком, поискакасмо иза грмова, згледасмо се само, па онда уз громовито »ура« нас једно 50—60 јурнусмо преко чистине турскоме рову и батерији...

Шта је даље било сећам се сад само као кроза сан. Знам да једно сто корака тако трчасмо; знам да картеч и куршуми брисаху као метла по нашим редовима, сваљујући и лево и десно; знам да ми један рањен Рус нешто говораше; знам да Кирилова, који је преда мном трчао и страшно викао, наједанпут нестаде; после се сећам да се из турскога шанца, који је био пред нама, зачу страшна дерњава, да неки многи, многи људи поискакаше из шанца и полетеше нам на сусрет, да код нас наста метеж, да неки Рус викну: не дајте, браћо, Кирилов је рањен; да ја Кирилова угледах испод мојих ногу, да га шчепах за једну руку, а неко га узе за другу; да смо донекле тако бежали, да успут неки викаху: мртав је, оставите га, а други: није, а после не знам шта би од Кирилова, чини ми се да га у оној гужви неки људи дочепаше од мене и однесоше некуд. Оно што даље наста сасвим ми је мрачно, ја у том тренутку као да сам мало био шенуо памећу...

Кад опет дођох себи видех да сам поново у оној честој шумици са једно десетак Руса и три Црногорца.

— Љуто ли пострадасмо — рече један Црногорац. Један Рус брисаше сузе: — Само да није Кирилов убијен! Око нас свуда унаоколо трештала је пушчана и топовска борба. Пођосмо да кудгод изађемо из онога густиша, да се оријентишемо, јер нит смо знали где су наши, ни где су Турци. Изађемо на једну уску путању усред шуме и не пођосмо њоме дуго, кад сретосмо графа Кановњицина; јаше малаксао на коњу, а са обадве га стране придржава ПО један војник.

— Шта је, графе?

— Где сте ви? ја ево рањен. Ништа се не може учинити. Идите тамо; гледајте да прикупите људе по овој проклетој шуми; ја идем, ја сам опасно рањен, јако ме боли.

Пођемо мало даље и шта да сретнемо! На пушкама у шињелу носе Руси јаднога Кирилова. Још је био жив, али црна смрт већ му се беше настанила на бледом лицу. Ижљубимо га у крваво чело. Један стари Рус, што беше са мном у гомилици оних десетину, љубећи Кирилова обли га сузама и рече:

— Збогом, добри друже, збогом храбри страдалниче; ти си поштено одслужио твоју службу светом хришћанском делу. Прости... Затим скиде са својих груди неке ордене, извади сат и кесу с новцима и све предаде једноме од оних што ношаху Кирилова: — На! ја идем у бој и сам господ зна да ли ћу се жив вратити. Ако паднем, заклињем те Богом да ово испратиш мојој жени...

Кирилова однесоше... а мене обхрваше тешке мисли: Толики људи пали, Кановњицин рањен, Кирилов убијен! — Јадни П...! шта ћеш ти овде сам као суво дрво у планини? Или ићи напред са десетак људи, без наде на успех, па погинути, или одступити па бити обешен од Черњајева?...:

...О, напред, напред! — ми пођосмо по шуми прикупљати људе и приправљати се за други јуриш!

— Ух, забога, господине, зар још не спаваш!

Видиш ли да се ово већ бели зора; како је то врашко писање по сву ноћ!?

— Спавај, Иване, спавај, сад ћу и ја.

XIII

У логору на Пруговцу, 16 августа у недељу, 1876 г.

Да продужим опис јучерање борбе.

Одбијени на првом јуришу,1) ми се станемо спремати за други. Заћемо прикупљати људе расуте по чести. Налазили смо их у гомилицама по 3—4, по 5—6. Шћућурили се у зеленом густишу па ћуте. Неко запалио цигару, неко притеже обућу или загледа око пушке.

— Шта ту радите?

— Седимо, вала.

— А што, болан?

— А да шта ћемо друго?!

— Хајд'мо напред.

И они су полазили, а свакоме је лебдила на лицу као нека сустала мисао која је, после узалудног тражења исхода и разрешења, малаксала, свила се око усана, пала на чело, улегла се у зенице, те дала целом лицу неки тужан а опет подругљив израз, израз у коме се меша немар умора и равнодушност очајања, жудња за животом и подсмех смрти која већ стоји над главом са замахнутом косом. Чинило се да сваком од њих замиру на уснама ове речи:

— »Оно вајде нема од целога овог нашег посла. Можемо ми и сви изгинути, па опет ништа неће помоћи. Али ипак трапуљај напред! Шта ћеш, кад се тако догнало, да је то опет најпаметније што се у овом глупом положају може учинити?«

Код једне гомилице нађосмо средовечна Црногорца. Завезао образ неком прљавом пешкиpином, кроз коју му просанула крв, па чачка своју металну симсију. Уза се држи пушку са прслим и расцветаним грлићем. Кад пођосмо ми, пође и он с нама.

— Ама куда ћеш ти, брате, кад видиш да си рањен?

Он притиште шаком половину усана, да му не мрда рањен образ, па ми оном другом половином уста прошушкета:

— Огребали ме Турци по образу, а ко ми у образ дирне морамо се наплаћивати.

Сви се насмејаше овој игри речи.

— Ама, бојим се биће ти рана опасна па ћеш пропасти. Да си бар отишао да те какав лекар превије, па после макар опет дошао; што му драго.

— Не, божа ти вјера, господине, немо' ми кварити ћеиф сад на ови вакат. Док ја нађи еђиме, док они мени удари своје пластере и мелене, ту ће и мене проћи ови садашњи севдах на Турке, па послије ниђе и ништа. О'лади се човек и онемари па је ка' и свака друга бабетина; мо'ш му ако и по трбуху кољати, па опет ништа. Пуштај ти меке 'вако растутњала ако шћаше што бит'. За рану не мари. Завлачио сам прс' — није дубока.

— Али, човече, ти ни пушке немаш. Видиш да та твоја крнтија није сад низашто.

— Ја, издаде невјерница у најтврђу муку. Али, господине, ја као еспапим ово је бој — ватра је. А ми наступи на Турке, а ће се ко од нашијех ранити, па бога ми и погинути — људи смо смртни — те ето мени пушке ако хоћу у обадвије руке по једну.

— О, брате!... Некако бих ја опет волео да се ти вратиш.

Црногорац се љутну.

— А што, господине, да се вратим баш ја? Мниш ваљаде невјеста сам па ће ме сапријети ова пашија греботина! Црногорац љутито потеже руком завоју, и би га здерао да га не уздржах.

— Не, човече, не будали! Баш стога што видим да си јунак, би ми и било криво да улудо погинеш.

— А ко гине у паметну, господине? Ко гођ гине, гине помало улудо. Мудријаши сједе код куће крај пепелишта. Ама по ђе-што мудрија је наша лудост но сва њина памет.

— Али ти ето и на једно око не видиш од превеза, па како ћеш тако?

Црногорчево лице опет доби благ, осменут израз.

— Ласно ћу ја то! Паметној глави и једно око доста. — Он се тужно осмену половином усана. — Бар сад не морам сваки час прижмуркивати на лијево кад нишаним, но ми 'вако стоји вазда на готову — затворено...

— Е хајде де, нека буде на твоју, кад баш хоћеш. А како ти је име кад си такав јунак?

— Мени, вала, Марко Крстов, а зову ме, онако као да речеш по прозиву Путаљица.

— А одакле си родом?

— Са сред љешанске нахије у Црну Гору, ако можеш знат'! Тамо сам се, знаш, родио, али сам давно сиша' амо у Шумадију. Трбухом за крухом, богами, господине. Немаштина смо ти љута...

Ишли смо у ланцу прикупљајући непрестано гомилицу за гомилицом. Двојица до мене разговарају се:

— О Буњкало.

— Шта је, Трбо?

— Ако погинем, бре, ево имам овде под појасом 17 нови' аустриски цванцика и три черкеза. Извади да не узму Турци... (долази псовка Турака), па ако останеш жив и вратиш се у Београд, плати мама-Ани, Јулиној мајци, неку моју подужицу. Прала ми жена моју рђу, па нећу да ме мртвога ружно спомиње. Дужан сам јој тако јал' ће бити 18 гроша, јал' рубљу. Она то зна; неће она рећи више но што је. То њој исплати, а остало нека ти је богом просто: попиј са дружином за моју душу код наше црнооке Севде. Е... е... ej, Севдо, Севдо, моја гарава Циганко! да л' ћемо се још који пут загрлити? Кажи јој, бре, Буњо, ако се жив вратиш, да сам је се и на самртном часу слатко и весело сетио...

— Где то, где, велиш, да имаш пара? — пита неко трећи састраг.

»Трбо« се куцну прстима по појасу на левом куку: — Ево овде.

— Добро бар да знам да ти ноћас на спавању — украдем.

— Та знам ја да си ти кесарош, откад те је.

— А ти си имао посла с кесом пре но што те је и било на овом свету.

— Истина, бре, Симо, колико си батина извукао по вашарима за сечење кеса?

— Две мање него ти, Трбо.

— 'Ајде, бре! — »Трбо« мало пођута, па онда додаде: — Море, нека смо ми живи и здрави, па макар ми ти и украо паре. Која ти вајда и да их украдеш, кад знаш да ћемо их опет заједно попити, па биле код мене, биле код тебе?!

Чудан разговор пред ступање у борбу, уз кобно гуђење граната над нашом главом и звиждање куршума око наших ушију! Сравњивао сам, ово садашње безбрижно ћеретање са оним забринутим ћутањем и напрегнутим осећајем страшнога ишчекивања с каквим су ови исти људи пре једног сата улазили у борбу. Иста

опасност, а како разно расположење! Откуда то? Је ли ово већ свикнутост на ватру, или безбрижност очајања? Какав је то ред мисли, каква је то философија у којој ови сиротани црпе снагу да овако мирно иду смрти у чељуст?! Зашто они гину? Каква идеја њих креће напред? Је ли то горак и тежак живот који је за њих изгубио сваку драж? Или је можда вера?...

Један Рус размахнуо руком колико игда може, па се тако енергично крсти, да му по челу, где удара са три прста, остаје црвен колут.

Мој Црногорац Марко вели му: — Мотај, вала, Русо, мотај, ма ти ништа не помаже.

Рус се искрљешти на њега:

— Какъ ничего не поможетъ ты?... 'Ишъ нехристъ какой! На смерть идетъ а не хочетъ даже ставить на себя печать христиіяінскую; да еще другимъ подсмѣхивается. Бусурманъ, ты, что ли?! И Рус опет продужи енергично да се крсти и да нешто шапуће.

— Да мјеште крста бјеше ударио на се челикови панцијер, шћах ти вјеровати да помага; ама крст? — мучна работа! Од њега може бити да бјеже нечастиви, али куршуми, божа ми вјера — не!

У томе се бијасмо прикучили Турцима те отворисмо пуцњаву. После пô часа пушкарања опет их потискосмо и опет зауземсо ивицу шуме. Сад смо поново стајали пред оном несрећном искрченом пољаницом, на којој пре једнога сата онако љуто пострадасмо при јуришу. Пољана је била засејана труповима наших изгинулих другова. А Турцима је било доста и пô сата, па да им свима поодсецају главе и да их свуку голе наге. На турском стрељачком рову видело се неколико пободених мотака, а на њима — главе наших другова. А у рову нису били турски башибозуци, већ све низам. Ја се не варам. При првом јуришу ја сам их тако изблиза видео.

Потресајући призор! Људи, што су малочас стајали с вама и уз нас: бодри, снажни, чини ти се прсима би град разбили, леже сад пред нама као неме, хладне, накажене трупине. И то све тако неочекивано, тако брзо, тако нагло — док би ударио длан о длан. Нешто се буни у човеку и он се сили да не верује у ову страшну стварност; покушава да својим неверовањем протестује против ње. Збиља, зар свемоћ и немоћ, зар живот и смрт, зар све и ништа стоје једно уз друго тако близу, да је довољно један миг, један трен па да једно друго потпунце замени?! Оне главе, на оним моткама онамо, пре пô сата су мислиле; она крвава срца мало час су куцала и осећала свом снагом здравих и крепких људи. И сад наједанпут пресечен цео тај свет мисли и осећаја. Једно парченце олова, у вредности од две паре, пало је у оно скупоцено, ситно и заплетено ткиво што се зове живот човечији и — сви су конци замршени, све жице живота покидане. Бедни ли смо ти ми људи!..

...Преко крвавих трупова што леже пред нама, и у којима сваки од нас гледа своју рођену скору судбу, ми смо продужавали пушкарање с Турцима.

Научени првим јуришем, ми се сад нисмо упуштали на чистину ни кидисавали на турске ровове, јер и сад нас је било мало, и прошли би као и први пут. Задовољили смо се да се овако из близине пушкарамо с Турцима и да их држимо у шкрипу, док нам откуд год не дође каква потпора. Држали смо се тако скоро пô сата, ма да нам турски картеч није давао ока отворити...

Наједанпут с нашега левога бока, с оне стране где је граф Кановњицин био заметнуо борбу, запишташе турске трубе да сва гора одјекну. Свирали су на јуриш. У танку писку труба брзо се помеша и потмула тутњава: »алах, алах«... И све то на 300—400 корака од нас улево. Ми се скоро машинално окретосмо полу-лево и скресасмо пушке на ту страну. Но сад дигоше урнебес и Турци из стрељачког рова што беше пред нама. Нас као да обузе пламен са свију страна. Били смо у унакрсној ватри...

Почнемо одступати без реда и без команде. Но опет зато наше одступање сад се није изметнуло у бегство. Ваљда по нагону, тражећи заклона, ми смо одступали од дрвета до дрвета, бранећи се добро подржаваном пушчаном ватром. Ниједнога тешкога рањеника не остависмо Турцима, а било их је у нашој групи четири. Изнели смо чак и једнога убијеног Руса: »да га Турци мртвога не погане« — као што рекоше његови земљаци. Марко Црногорац добио је још једну »пашију огреботину« на бутини. Пешкирина му спала, те му из отворене ране на образу струји крв, а ногавица му сва мокра од крви из ране на бутини. »Буњкало« је лако рањен у главу. Шта је било с »Трбом« нико не зна, тек с нама не беше кад изађосмо изван домашаја турске унакрсне ватре.

Турци нас нису гонили. Упутим рањенике да потраже завојиште. Она гомилица што беше са мном жаљаше се да нема метака, а коморџија нигде ни од чуда. Шта да радимо? У овом другом наступању ми управо нисмо имали команданта. Мене су људи помало слушали, па и то не као војника, но као некаквог »господина човека« о коме управо нису знали шта је. У главноме при овом другом наступању радио је сваки како је сам најбоље знао и умео. Предложим (јер о заповедању овде не може ни бити реч) да идемо улево, тамо где још траје борба, па да ако успут нађемо какога команданта, какво повеће одељење, коме би се могли придружити. Мој предлог одобре. Мртвога Руса његови земљаци завуку у један жбун, с обећањем да ће, ако остану живи, доћи с попом да га опоју и погребу, а сад би, веле, било грехота остављати борбу за живе ради њега мртвог. »И мртви имају право, али право живих прече је и старије.« Лепа философија од простих људи.

Пођемо, и хватајући све улево, нађосмо се на једној чистини, а иза нас угледасмо стрељачки ланац наших стајаћих војника где журно наступа. Нас као да сунце огреја. Ја сам се радовао што скидам са себе сад сваку одговорност. Ево овде има команданата, има официра, ја ћу се умешати с овим војницима, па куд они ту и ја. Но у тај мах неко ме стаде дреком викати остраг. Обазрем се и угледам Комарова испод једне крушке где виче и обадвема рукама млата да трчим њему.

Био сам црн од пушчане гари и прашине, сав изгребан, разбарушен, доња усница прсла од жеђи а крв умазала сву браду.

— Шта, јесте ли рањени?

— Нисам.

— Хвала богу. Али где су наши коњи?.

— Ваши где су не знам, а ја сам мога дао једном коморџији пред ступање у борбу.

— Па где је ваш коњ? Дајте ми вашега коња.

— Шта знам где је? Бог зна куд је њега сад одвео коморџија.

Да глупа положаја!

На једно педесет корака од нас грми једна наша батерија (чини ми се Мостићева). Турска граната погоди једнога коња из запреге; он се изврте на леђа, стаде грчевито млатати ногама, на уста му удари бела пена. Војници се устумараше око њега. Официр виче: »сеци амове... бога... свеца...« Турске гранате прште свуда око нас засипљући нас земљом и прашином са свију страна. С леве стране долећу и куршуми. Мајор Илија Марковић, чији батаљони баш тада улажаху у борбу, стао насред поља, очи му као у мртве рибе, зинуо, подигао и раширио обадве руке, врат испружио а главу малко погнуо напред, као оно човек кад чека да га поп мироше или покропи водицом — па тако стоји и ћути. Не знам шта ли му је та позитура требала да значи! Или можда се то тако ваља код команданта. А мене опет потпр'о Комаров: »дајте коња«, па »дајте коња!«

— Али откуда, забога, да вам га дам, кад коња нигде нема?

— Ал' ви га нађите... ма где! ма како! Па онда као да и сам прозре сувишну мудрост те своје наредбе: »ма где« и »ма како«, јер и не покуша даље настојавати да је извршим, већ изли сав свој гнев на моју пушку.

— Баците ту глупу пушку из руке. Шта ће вама пушка?

— Зашто? Ја сам се овом пушком досад борио.

— Али кад вам кажем баците је; баците је одмах ту на земљу. — Ја сам се још мало као устезао, но кад Комаров поново викну срдито: »Та чујете ли што вам се заповеда?« — ја спустих пушку на земљу, а у себи помислих: »Буди бог с нама! Шта ли је овом човеку?«

— Дакле, велите, нигде нема коња?

— Ја бар не знам где би их сад могли наћи.

— Онда хајдемо пешке из овога града од граната; ово је страшни суд.

Кад смо већ били прилично одмакли, Комаров, не дижући са земље оборених очију рече полако, као да је говорио сам себи: — Суђени час не пита кад ће доћи. Он

улази на врата без куцања. Али ко му сам иде на сусрет — пре се нађу. Граната није никоме род — па ни ђенералима...

Изгледало је као да се Комаров овим нешто извињава. Уопште чинило се као да је нешто јако збуњен. Да није стога, што је поглавито он својим нетачним извештајем да су Турци напустили бујимирску косу, учинио те смо се уплели у борбу с Турцима на овој страни где смо имали врло мало трупа?

Застанемо на једном брежуљку да видимо како иде борба иза нас. — Ах, каква несрећа! — узвикну Комаров — наши одступају преко винограда... После климну главом очајно и додаде: — Но ја њих не кривим, на свакога има по три Турчина. Али проклети Карађић! Он се још не чује, још не удара!

У томе вајкању дођосмо на брежуљак више пруговачкога шанца, где је стајао Черњајев. Био је скоро сам. Све је ордонансе некуд разаслао. — Ваљаде да траже Карађића! Ходао је узбуђено, срдито и једнако је очајно погледао на ону страну куда је одвео Карађић деветнаест батаљона.

— И Карађић се још нигде не показује жив — рече Черњајев Комарову. — Ево на, погледајте (он му додаде доглед и показа руком у правцу Рсаваца) — нема га и све га више нема, а већ је прошло четири часа по подне. Међутим Хрватовић је већ одавно напао. Сирома' Хорватовић! Он мора да је још у већем очајању но и ја овде.

У томе дојури на коњу један официр. Тако је био задуван да једва промуца:

— Г. генерал... долазим из прве бојнице... Ако бога знате — помоћ!.. Турци уводе у борбу свеже трупе... Ако брзо не добијемо помоћ, пропали смо.

— Идите. Напрегните све силе; држите се још мало... ја ћу учинити све што могу. Официр одјури а Черњајев се очајно стаде пљескати рукама: — Шта ћу, шта ћу сад? Камо ми војске? Где је сад Карађић? Где је?..

Но Черњајев као да је имао више среће но тачних података о размештају својих батаљона. Баш у томе очајном тренутку искрсе из шумице иза нас један батаљон. Черњајев кад га угледа само разрогачи очи и умало не подскочи од радости. Осврте се — нигде ни једног ордонанса. — Г. Т....., — трчите опет ви. Ма који и ма чији био онај батаљон, одмах, одмах га узмите и брзо брзо га водите тамо откуда су тражили помоћ.

Да сам се мало задржао, ко зна да л' ме Черњајев у оном тренутку и при онаквом расположењу не би прогласио за — издајника. Срећом мудри коморџија био је довео мога коња амо. Сигурно му је то био леп изговор да се уклони од куршума: »Е, знате, морам да водим господиновога коња у штаб...« Полетим батаљону и поведем га напред све у касу. Кад дођосмо до оне несрећне и овде тако често помињане густе шумице, наиђемо на наше где у нереду одступају.

— Растурите се у ланац, па не пропуштајте никога; терајте све напред.

— Зар цео батаљон у ланац? — упита неко.

— У ланац — продерах се ја (хи, хи! Још мало па ја, богами, командант и пô. Хи, хи!) и потерам коња дуж редова. Батаљон се расу, препречи пут одступницима и окрете их напред. Један официр испаде из шуме. — Ево вам један свеж батаљон, господине; водите га напред — па му онда притерам коња и пришанем: »То је све што вам Черњајев још може дати. Више нема ни једног војника. Пазите!« Да ли сам овим охрабрио или уплашио г. официра, то сам Алах зна, али ја сам добро мислио. Официр одведе батаљон а ја се вратих натраг. Из даљине сам се осврtао и видех да ствар одмах окрете на боље — наши су потискивали Турке.

Већ су заранци, а борба се једнако води. Топовска грмљавина потреса цео предео, а у крупну топовску рику меша се ситно гроктање пушака. Наша се бојница растегла најмање на четири сата хода. Од Рсаваца па чак тамо до преко Мораве дижу се куле и млазеви пушчаног и топовског дима. Сунце на заранцима позлатило им врхове, а лака вечерња замаглица већ им застире темеље. Вршине им се једнако губе: прамичак по прамичак дима откида се од сјајних врхова и полако плови у даљни недоглед; а темељи им се једнако обнављају све новим и новим клупчадима и смотуљцима дима што без престанка избијају из пушака и топова.

— Шта је с оном батеријом? — рече Черњајев упирући доглед на косу више села Пруговца. — Она поодавно не пуца, а пред њом се види дим од турскога стрељачкога ланца и он јој се примиче. Да није демонтована? Т....., узмите десетак коњаника па трчите, видите шта је с оном батеријом.

Кад сам био већ на коњу, Черњајев додаде, извирујући једнако са догледом: — Не може бити да је та батерија остала без заштите!.. Али Турци су близу пред њом; зашто батеријска заштита не пуца?! Зашто батерија не бије картечом? Т....., узмите што више коњаника... узмите сву моју пратњу. Али хоћу да ми она батерија буде сачувана пошто пото. Трчите.

Са једно двaестак коњаника потечем низ поток. Једна турска батерија с Бујимира опази нас и одмах нам посла неколико граната. Ми се расусмо да не будемо нишан, па тако потрчасмо низбрдицом, да се двојица-тројица преметнуше заједно с коњима.

Ствар је стајала рђаво с нашом батеријом. Пешаци одступали, и није да беже, већ их сретосмо у гомилицама где ошљаре полако и мирно се разговарају. Батерија остала гола. Турски ланац примакао јој се с фронта на 500—600 корака, а косом кроз шуму провлачи се брзо други турски ланац да обиђе батерију и пресече јој одступницу. Положај батерије био је погибељан. Да издире косом — не може издирати кроз урвине, кладе, пањеве и честе шумарице. Да се спусти у поток пада узмиче друмом — не сме, јер нема кад — турска ће је пешадија пристићи. Изгледало ми је да је све, све пропало. Спас је још лежао у томе ако се могне зауставити и повратити наша пешадија да заустави напредовање Турака док се батерија повуче. Викнем коњаницима да се продеру што год могу: »ура!« па онда упаднемо у ону расуту масу наших пешака и почнемо их враћати. Мало милом, мало силом, некога замоли, некоме привикни, некога погурни руком, а некога, богме, обриши малко и сабљом пљоштимице — тек ми наше пешаке вратисмо. »А де! а бре!« Док они ухватише једну врзину и неки јалак, којим беху ошанчене неке њиве, те отворише ватру на турски ланац. Сад викнем

трубачима да свирају на јуриш, а ми коњаници у гомили потечемо напред и повичемо: »ура.« Како се пут савијао око једне брдске окуке, то Турци нису могли ценити колико нас има, видели су само да је коњица и да трчи к њима, па мислећи ваљда да напада какво појаче коњичко одељење, одмах почеше формирати каре. Све их ово заустави у напредовању, а међутим два наша коњаника испентрају се на косу, где је стајала наша полубатерија, известе је о стању ствари и она се брзо смандрља с косе, ухвати друм и одјури у касу уз брдо пруговачком шанцу.

Чим одступи батерија, наше пешаке ниси више могао ничим задржати. Они се расуше косама. Ми коњаници хтедосмо се вратити друмом, али кад опазисмо у даљини једно појаче турско коњичко одељење где нам се у касу приближује, спремно да нас нападне и гони, ми нађосмо за »саветно« да мрднемо у лево и да се дохватимо косе и шуме. Успут стигнем рускога капетана Максимова. Једва се вукао. Коња му убили Турци те у паду коњ повредио ногу и њему. Уступим му коња а сам пођем пешке пруговачком шанцу где је сад стајао искупљен скоро цео ђенерални штаб. Черњајев се одвоји из гомилице, изађе преда ме на двaестак корака, и... и неколико тренутака доцније др. Владан већ је правио досетке: »А.. а.. а! аирли, да бог да! Нека је со срећоју сефте: ево и један комунац улете у орденлијски ћуп.« Па се онда примаче са подругљивим осмехом и малко се наже: »Бре, бре, бре, орденче! Чекај да видим чије ово име носи П... Т..... »на левој страни крај срца«« (чита на медаљи): »М. М. Обреновић IV. књаз српски.« А? Је л' тако?

— Тако, докторе.

— Кажи ми право, како ти сад куца под овим твоје комунско срце?

— Сасвим као и пре, докторе.

— Но Черњајев и не зна колику је услугу тиме мени учинио. Чик, дете, нападај ме сад у твоме »Старом ослобођењу« као орденлију! Уосталом из ђенералног штаба, па још за орденлије, и нема више пута и повратка у комуну.

— »Ће се намери за брађу,« докторе. За това ич брига да му не береш! Оно ни из »комуне« нема пута за у главни штаб и међу орденлије, па мене, ето, ветар опет донесе међу вас. Још лакше ће ме однети.

— Јок, џанум, јок; тука ћеш ти сас назе.

Борба је трајала до мрклог мрака, но пред ноћ се окрете за нас набоље. Черњајев довуче однекуда (чини ми се од Карацића) четири пожаревачка батаљона, те ове свеже трупе потискоше Турке у њине старе положаје.

Да завршим опис овога тешкога дана једном бôном сликом. Кад мрак паде на земљу, бојна рика умуче, а војска се постепено поврати у логориште око пруговачкога шанца. Стојећи на једном брежуљку, гледао сам кроз сумрак како из даљине из мрака ничу гомилице, чете, батаљони — сви ћутљиви и грдно изморени. Испрва нигде гласка, само се чује потмуо бâт од корачања стотина људи. После се чују команде: чета стој! смирно!... вољно..., а одмах затим залепршају се ваздухом стотинама дубоких

уздаха и хукања од умора. Пушке се сложе у пирамиде, а војници се разбију у гомилице по 2—3, по 5—6, по 10—15, групишући се по познанству и пријатељству. Рођаци и пријатељи из једнога села, подељени у разне батаљоне и одвојени у I и II класу, сад се траже и довикују да заједно проведу ноћ. Сад се сазнаје и распитује ко коме погибе, ко како прође у страшном окршају. Логором овлада жубор, узвици и довикивања.

— О, Симо!

— У... у... у...

— Е да што?

— Ево једне пањине, ама не могу да је извалим.

Војници траже дрва и ложе ватре, да их, онако уморне, као што они веле, не »пресече« ноћна студ. Секире лупају, грање и врљике вуку се.

— Носиш ли што, Јоване?

— Носим један проштац.

— А што, болан, само један?

— Не могадо' више уграбити. Наиђосмо амо на ограду некога јадника, па кад навали војник, ви'ш, ка' и виор диже све за тили часак. Остаде сам чистац. Ја једва уграби' овај проштац, па и то умало ти се не поби' око њега с једним буразером. Уватио он за један крај па вуче и виче: »мој је.« Ја опет укрутио за други крај, па вучем и вичем: »мој је,« те се умало не побисмо, а проштац нити је мој ни његов, већ ко зна којега је јадника. Ала ће да закука кад дође па угледа како му се од ограде ни траг не познаје; све разнела војска.

— И ако је. Шта ми га ту жалиш? Разносе и моје код куће. Бајаги ти је тамо нама у Шумадији боље.

— Море, бар тамо код нас нема војске.

— Нема војске али има светине.

— Прекрсти се само, мој Панто, па реци: вала теби боже што нисам граничар. Видиш ли да ће овај свет овуда ама баш дибидус да пропадне. И гину, и куће им изгореше, имања им пропадоше, и вамилије, пусто, у свет прскоше. Бар нама се још зна где нам је огњиште и знамо да оно мало сиротиње и чељади што је — на њему је. А ови јадници?..

По логору се засветлуцаше ватре.

И за ме је била једна. Наместим се крај упаљенога пања, па извадим лулу разбрибригу да њоме терам сету и црне мисли.

Знате ли какви осећаји спопадају човека кад се враћа с гробља, на коме је са покојником закопао и парче срца свога? Тако сам се отприлике осећао и ја. Смрт је данас тако много играла око мене, да ми је и сад била присутна. Бледе слике изгинулих бораца једнако су ми биле пред очима. Чинило ми се као да још једнако чујем јауке и ропце тешких рањеника. Они живи људи по логору око мене изгледали су ми као становници гробља, што су тек ноћас устали из својих мрачних боравишта, да се сутра опет у њих поврате.

Седећи у оваквом расположењу наједанпут осетих да ме састраг загрлише две мале, коштуњаве, сухе и хладне ручице, а на самом уху некакав слабачак, потмуо детињи глас прошапута ми: — Чичо! пусти и мене да се ту мало огрејем!

Мене прође језа... да ли ја ово сањам?... нагло се окретох... мој се образ: очеша о један увео, хладан обрашчић; поглед ми сусрете два велика, црна, необично сјајна ока, где се зорно упиру у ме, а са јадних блеђаних и усанулих детињих усна опет слабачко прозвучаше речи:

— Је ли да ћеш ме пустити, чичо?

Сав потресен, ја се нагло обрнух, шчепах ову незнану прилику и посадих је себи на колено да је спрам ватре боле видим шта је и ко је.

— Јао, чичо, много си ме стегао за руке; боли ме.

— Ко си ти, дете?! — узвикнух ја још пренеражен.

— Хи, хи, Стојан ми је име. Ама немој да ме стежеш толико; боли ме.

— Ко си ти? чији си? одакле си? откуд овде у логору? међу војском?

— Бежанац, мали Стојан бежанац!... Ај, мамо, мамо, моја слатка мамо! немој да ми плачеш; тебе ће твој Стојан да суса, суса, суса! Немој да ми умреш, мамо моја слатка! тебе твој Стојан воли... и милује... милус... милус...

И ова мала прилика наслони главу на моје груди, једном ме руком страсно загрли и стеже, а другом ме миловаше по образу. Затим наједанпут скочи, отрже се од мене, побеже два-три корака, прилеже потрбушке на траву, једну руку диже као да некога, ко лежи поред њега, милује по глави и рече:

— Ћути, ћути, Стојанко. Ето Турци у село, да нас не чују. Ћути...

Па пошто је тако мало полежао, он викну:

— Бу, ду, ете Турци, ватра, бежи....

Скочи и побеже у мрак. Пошто сам се мало прибрао, пођем за овом детињом приликом. Код прве ватре упитам војнике: видеше ли да овуда прође једно дете.

— Ено га онамо код оне друге ватре где се греје.

И ја угледах кроз мрак како спрам несигурне и бледе светлости једнога логорског огња блистају два сјајна, црна ока.

— Па ко је оно дете? Откуда овде у логору?

— Е мој, господине, ово је убита жалост! Веле да је отуд некуд од Књажевца. Турци му побили све укућане, а кућу запалили. Њега јадника ваљда је сам Бог спасао, али је ето сироче од стра' полудило, па која му вајда сад и од живота...

Ја нити смедох даље распитивати за ову жалосну историју, нити се приближавати овоме малом и несрећном сведоку њеном, овоме тужном споменику одбегле свести...1)

Логорске су се ватре већ давно погасиле, поноћ превалила, мртва тишина царује над успаваном војском, ја почаркујем мој догорео пан и пишем дневник, а кадгод упрем поглед у тиху ноћ, чини ми се као да ми отуд из мрака светле она два сјајна ока малога Стојана, а у глави ми се понављају ови лепи стихови из Драгашевићевога »ХајдукВељка«:

Сви спавају, и Срби и Турци,
Све је немо и поноћ је нема,
Чадори се расејали бели,
Ко на гробљу гробовско камење,
Ах гробови и постаће сами,
Трава биће црвенога листа,
А цветови од крваве пене...
Јунаке ће земља да запреће,
Из тог праха и пене крваве

Васкрснуће ђаурска слобода...

Ох, да ли ће?..

Нека ти је оволико доста крвави четрнаести августе!

Јутрос, 15 августа, дође ми у руке једна турска прокламација управљена на Србе. У њој Порта позива »верни српски народ« да се мирно преда Турским командантима, па ће бити у свему заштићени и поштеђени. Мило ми је што се није нашао Србин издајица да напише ову прокламацију, јер, судећи по »стилу« и језику у прокламацији рекао бих да ју је писао: или какав Пољак који се бавио у Србији, или какав Бугарин који се учио у Загребу. Тек Србин није. Да овај урнек Турске мудрости не би пропао, саопштићу га овде од речи до речи и онаквим истим правописом као што је у оригиналу:

ЗВАНИЧНА ИЗЈАВА

ВИСОКЕ ПОРТЕ

»*Срби,*

»Ви сте дјеца оних отаца и дедова, који цијели пет стотине година су живили под покровителством Високе Порте у савршеном спокојству и безопасности. Као вашим отацам и дедам Висока Порта је раздавала своју милост и правцу, исто тако није престала оделовати благодетелство и покровителство и вама, који сте нихне дјеца.

»Заиста е да и Срби су ценили ова велика благотворства, која су примили од царског правителства, чувајући и своју народност, и има неколико време ништа друго несу гледали већ интереса и благоденства свог отачаства, а будући послушни саветам старих и разумних људех, који су се бринули о своме добру и спасењу, у ових најзаднијих четиридесет година, у којама су се јављали толико ратове и размирице по свјему свјету, Срби опет су постојанствовали у своју љубав и верност прем Високе Порте и живили су врло спокојно. А и Висока Порта била је задовољна од овог разумног поведења верних своих поданика Срба, тако што, осим привилегије, које им бјаше даровала от пре, одобрила им и неке нихне желе, а нарочно, да би показала што не дели Срба од других своих поданика Мусулмана и не-Мусулмана, да би с тиме дала још едан знак поверења, поверила је србскоме кнезу и службу о чувању крепосте, што се у Србију налазе.

»При све то неки чиновници врховног управлења Србије, да би постигли своју алчност, учинише орудије искреност Срба, преварише неке од народа и дадоше помоћ Херцеговцима и Бошњакама, који су се узбунили против царске државе. И кад им је било саветовано или са стране царског правителства или са стране велесила, они су кривили народ, а тиме увређали и Срби и оне несретнике, којима су они помагали, докле на послјетку довели су у свом отачаству туђи управитеља и командара, по наредбе којих морали су против своје воле ваоружити србско населење пушкама и топовима, и тако су напали на своје сусједе, с којима су цјеле петстотине година живели као браћа, попалјећи и пустоши ћи нихне села и куће.

»А будући да је кнажество србско една част од Империје, а жители част од императорских поданика, јавно је што нихове интјереси, а такође и повреде односи се на Империју, због тога Висока Порта ако и не би желила да се увреди Србија, али да би показала какве су дужности оних, који злоупотреблјавају своје привилегије, и да би потушила нихово раздражене, била е насилована шаљати војску.

»За царство велике су загубе и скрбне дјела гледати и слушати што бивају убијства и повреде у биткама међу војскама и нихне противнике. Жао е што од мерке правителства бивају толике загубе у едном мјесту, гдје толико невина домочадја и немоћне љуђе се газе!

»Они који управљају србске послове, намјесто бринути се за ползу и благостање стране и населења, оголјују народ, а новаца, који они узимају од нихне руке, дадоше ји

за топове, пушке и воене потребе. Тиме они хтедоше задоволити своју гордост и алчност, зато употребише ове новце, које народ бјаше сачувао због обдржања своје фамилије и сроднике, опет о неговом опропашћењу.

»*Срби!*

»Нек вам буди извјестно, што Мусулмани и не-Мусулмани, све поданике без искључења су чада царства. Нема у овоме свјету човек, кој би желјо зло својим дјецама, дакле, кад Висока Порта шиле војску, она нема намерење опустошити ову страну и разорити населење, али само и само да казни оне, које без икаквог узрока доведоше ове повреде народу, кој је толико време живјо спокојно, и оне који са оружјем у руке противе се царском правителству.

»Поштовани и добри грађани, муже и жене, мали и велики, и сви жители су пода заштитом царства, и Висока Порта никад није изменила, нити ће изменити добрих својих расположења и саобрашћења спрем србскога народа.

»Највећа нада и жеља Високе Порте је то, што у буну, коју неки рђави и зли људи учинише због своју корист, да не би пострадали поштене жителе материјално и телесно, и да не би се уништило нихово отачаство, а нарочито да нађу заштиту жене, старе и бедне љуђи. Због тога издаде се ових дана заповед од Високе Порте свим командантима што, кад би србски жители с кога ни би мјеста и села дошли код команданта царске војске, и предали своје оружје и замоле милост, да им се да заштита уједно с ниховом добарем и фамилијом; а ако се нађу неки међу војске, или други, који бише злоупотребили животе и имање на едно тако под заштитом пријето село, или на неколико љуђи, онда да се злоупотребителе строго казне.

»Они, који оваковим начином предаду своје оружје и покоре се, ако би се опет отклонили од пута поданства и верности, да се казне због тога по строго.

»Овим изјавом јавлја се Србима, што они који желе да повере свој живот, своје имање и своје домочадје под заштитом царског правителства, и обећају са свом срцом, што неће злупотребити царску милост, морају незабавно отправити се лично или посредсвено код команданта, кој се најближе налази, и да искажу своје желе.

»Они, који и за овом изјаву не положе своје оружје, но постоју у путу бунтовничества и злодејства морају се кајати.

»У сваком случају нек се божја правица испуни.

1 Августа 1876.«

Ове прокламације прво су се појавиле код Хрватовићеве војске. Пренео их је, веле, један старац сељак отуд преко границе.

Изјутра је изгледало као да нам овај дан (15 август) прођи без борбе. Сем малога препуцкивања на предстражама свуда је иначе било мирно. Но пред подне Турци нас

окупише бити из својих батерија. Особито су много граната бацили на брежуљак више пруговачкога шанца, где је био разлогорен главни штаб.

— Да бежимо одавде — рече мој пријатељ, отац М. — да нам не преседне и баница и печено пиле. (Отац М. беше нам донео у логор добру част, поткрепљену великом буклијом вина).

Дочепамо по један сноп пшенице (то су нам били фотељи), па беж' за брдо. Отац М. био је народни посланик на скупштинама које су већале о овоме рату. Између нас се отвори овакав разговор.

— Е, мој оче М., ви у скупштини већасте о рату, већасте о некој вајној контроли народној, ми новинари опет сањасмо о Солуну и Једрену, па гле нашта изађе: дошљаци Руси заповедају по својој вољи, а ми се ево бијемо око Алексинца.

— Наши захтеви у скупштини нису саслушани и уважени. Ми смо много што шта предвиђали што се сад дешава, и да смо послушани, наш би посао данас друкчије изгледао. Не могу да говорим; било је у тајним скупштинским седницама; али ако једном дође време да се изнесу на јавност сви радови из тајних скупштинских седница, видеће се ко је боље погађао.

— Ама, збиља, оче М., припричај ми што год из тих ваших тајних седница.

— Молим те, немој ми то тражити. Истина, рат је сад ту већ и нема се шта више крити, али речено је да буде тајно, па нека тако и остане.

Тек после дугих наваљивања отац М. једва пристаде да ми тек »по што-шта« приприча и његово казивање отпоче се овако:

— Да узмемо мало поиздаље. Ти се сећаш, да је при крају 1874 год., после узалудних покушаја Мариновићевога министарства да ради са скупштином, дошла министарска криза, у којој је министар унутрашњих дела Чумић ударио подвалу свом председнику министарства, те се криза завршила променом министарства (при чему је Чумић постао мин. председник) и одлагањем скупштине до 14 јануара 1875 год. То време док је скупштина одложена, употребио је Чумић да се »учврсти.« Имало је да се изврше четири накнадна избора: у Јагодини, Јадру, Г. Милановцу и срезу звишком, а дан избора био је 4 јануар 1875. »Учвршћујући се,« Чумић је пред изборе и на сам дан избора починио са својом полицијом толика безакоња, да је још и пре састанка скупштине његов пад био већ извесан. 14 јануара 1875 отворене су кнежевим указом седнице одложене скупштине. На првом се кораку показало да Чумић са онаком скупштином неће моћи с места да мрдне. И заиста, 20 јануара Чумић већ разашиље свима начелницима телеграм како је »целокупно министарство дало оставку«. Настаде министарска криза (упочетку је била уважена оставка само министру финансија и спољних послова), седнице скупштинске бише одложене на неизвесно време. 20 јан. склопљен је »нов« кабинет, а 24 јан. то ново чича Данилово »министарство помирљивости и добре воље« дође први пут у скупштину. Старац Данило неко је време куражно и трпељиво подносио кишу интерпелација и све бомбе које су из скупштине сипале против његовога министарства »помирљивости и добре

воље«, па се онда наједанпут старац накостреши и разагна скупштину. Ако се не варам баш 13 марта скупштина би распуштена. Растерав скупштину, чича Данило предузе да »рашчисти терен.« Прво угуши радикалне опозиционе листове: твој »Рад« у Београду и »Ослобођење« у Крагујевцу, а чини ми се и Урошеву је »Будућност« неколико пута узапћавао.

У другој половини јуна пукла је прва устаничка пушка у Херцеговини око Невесиња. Вредно је упамтити да тада у Србији није било ниједног независног листа. Ристићев »Исток« и »неверна вера сваког господара« »Видовдан« били су једини органи »јавног мњења« у Србији. Док се у Херцеговини развијао устанак, чича Данило је у Србији »рашчишћавао земљиште« за нове скупштинске изборе. Притисак је био грдан, апшење Адама по Крајини, Тајсића по Драгачеву, прогоњења по Крагујевцу и многа друга насиља. Пред саме изборе изађе у званичним новинама наредба на све полицајце да строго пазе да »бушкарачи« и »злонамерни људи« не агитирају за изборе. Тим је покушано да се угуши наш радикалски уплив на народ и да остане широко поље полицијским агитацијама, а веле да је тај »мудри« распис »концептовао« тадашњи министар просвете Стојан Новаковић, али ја то не верујем.

— Веруј слободно, оче М.. зато ти ја могу јамчити. Ја тај Новаковићев концепт имам у рукама.

— Ама, богати, велиш? Откуда ти, брате ако бога знаш?

— Нашло се.

— Ама где га нађе?

— Нашли људи у Новаковићевој кући на оном месту, где се обично бацају старе хартије.

— Е, јесте врагови. Но да ти причам даље: 3 августа 1875 бише избори скупштински и испадоше не може бити неповољније по владу. Сем осталих радикалаца народ изабра тада поново за посланике и Ранка Тајсића иако је он за време избора лежао у затвору. Одмах затим чу се да је министарство дало оставку. Тада некако и ви у Крагујевцу поново покретосте »Ослобођење«, баш чини ми се у почетку августа.

— Да, 10 августа.

— Тако ће бити. 15 августа састали смо се први пут у Крагујевцу. Чича Данило са својим министарством био је још раније у Крагујевцу, и тога дана дође нам у скупштину само »ради виђења,« као што он рече. Ми смо приступили конституисању скупштине. Да је ово Данилово министарство било већ печено, ми одмах видесмо и по томе, што при избору кандидата за председника скупштинског стари наши противници иако конзервативци Гарашанин, А. Поповић и поп Ђуричковић гласаше за наше радикалне кандидате: Адама, Милију, Крупежевића,1) Вуковића, Шумкарца и Благоја Божића. »Видовдан« опет, који је дотле ваљао на нас дрвље и камење, називајући нас »комунцима,« »Адамовцима,« »безгаћницима« и сваким чудом,

наједанпут сад окрете лист и поче либералима, како се конзервативци у »крајњем случају« могу удружити са радикалцима, па ће онда бити од либерала триста чуда. Све су ово били јасни знаци да је Ристић на прагу већ да замени Данила, и да је ово Гарашаниново и Алексино гласање за радикалце пркос и претња новом министарству, које се већ јављало на хоризонту. И збиља, 18 августа било је то бирање кандидата за скупштинскога председника, у коме су се Гарашанин и његови тако показали, а већ 19 августа чича Данило јавља да је нов кабинет образован. Ј. Ристић и Радивоје били су у новом министарству. Одмах затим скупштинске седнице одложене су за седам дана.

— 27 августа била је прва скупштинска седница, у којој су се јавили нови министри и прочитали кнежев указ, да се за претседника скупштине потврђује Каљевић. 28 августа кнез је отворио скупштину, а затим наскоро вратио се у Београд. Ми смо остали да правимо адресу. Дању радимо то и још неке ситније послове, а ноћу држимо тајне седнице. Да их не набрајам. Довољно то: у тим, већином ноћним, тајним седницама министри нам једнако подносе неке телеграме на малим парчадима хартије, у којима погранични начелници (понајвише ужички и чачански) јављају како многи бегунци из Херцеговине и Босне прелазе на српско земљиште, како се та сиротиња пати и пропада, како Турци на нашу границу итд. Министри су говорили да треба помагати браћи. Тада смо у једној тајној седници одобрили 10.000 дуката и 12.000 пушака за устанике и помагање њине нејачи; нешто је од овога још за Данилове владе било издато.

— Више од 10 дана провели смо око адресе. Мислим баш тако око 13 септембра Ристић и Радивоје однеше адресе кнезу у Београд, а већ септембра прочита се у скупштини указ кнежев којим позива скупштину у Београд.

— У Београду смо неко време радили друге неке предмете, па тек опет учесташе неке депешице од пограничних начелника и нека саопштења скупштини. Тајне седнице већином су држане ноћу. Министри су тражили нов кредит за потпомагање устаника. Они су говорили само то, да ваља потпомагати браћу. Ми у опозицији говорили смо да смо и ми зато да се браћи помаже, али смо тражили да се једном изађе начисто куда води и где ће нас довести то помагање? Оно ће нас најпосле увући и уплести у сам рат. Треба ли ратовати или не? говорили смо ми, о томе се може разно судити. Али једно је јасно: ми нећемо да несвесно будемо увучени у рат. Треба знати тежину и замашај појединих поступака. Треба знати куда што води. Ми хоћемо чисту ситуацију. Нека нам влада отворено каже како она мисли о рату. Хоће ли га? неће ли га? уопште шта она хоће и шта намерава? Ми нисмо деца. Ако будућност Србије захтева да она сад ратује, ми хоћемо свесно да узмемо то тешко бреме на се, а не да нас влада неким својим доскочицама и намештеним извештајима постепено, све помало и неосетно, увлачи у догађаје, док се једном не нађемо зачуђени пред ситуацијом, где, хтели не хтели, морамо ратовати. Чисто и јасно: ми нећемо да нас Ристићева влада несвесно увуче у тај рат; већ, ако је тај корак потребан, хоћемо да га учинимо са пуном свешћу. Стога нека се прво влада изјасни мисли ли да треба ратовати или не? Затим да нам поднесе потанак извештај како стојимо са војничком спремом, као и то какви су наши одношаји са другим државама, и у случају рата чему би се имали од које државе надати?

— На сва ова наша јасна питања влада је одговарала страшно двосмислено, избегавајући брижљиво сваки јасан и одсечан одговор. На питање: хоће ли она (влада) рат? одговарала је: »Наша је дужност да помажемо браћи, па, богами, шта буде.« На питање: каква нам је војена спрема? одговарала је: »Е, па није тако рђава, није! да видите и добра је, богами.« На питање: како стојимо са другим државама? одговарала је: »Добро стојимо, добро; хоће, помоћи ће нас, сигурно ће помоћи; како не би!« — и ту нам је сад прочитан некакав званичан документат од Русије, нешто »запрпуљено и замрмуљено,« у коме нам се дају неке наде, али се ништа јасно не обећава. Изгледало је као да би Русији било по вољи да заратимо, али нам отворено не вели ни ратујте, ни немојте. Ето при таквом стању скупштина је у Београду вотирала још 20.000 дуката на потпомагање устаника и да им се набави једна брдска батерија. Ми смо при томе тражили да буде неке контроле над трошењем тих пара. Један од наших рече: »Јако се бојим да ово, што се овако у помрчини решава, помрчина и не поједе.«

— Док се овако радило у скупштини, не знам како су се развијали одношаји између кнеза и Ристића, тек једног дана Ристић дође у скупштину (чини ми се 24 септембра) и објави да је његовом Министарству узета оставка и да ће кнез изабрати другу владу која ће радити са скупштином.

— Ово нас је изненадило. Прво, зашто Ристић даје оставку кад има у скупштини знатну већину? Друго, ово као да су неке нове »моде,« да влада у неку руку пред скупштином даје оставку. Но још новија »мода« имала је да наступи тек сад.

— Чим министри ово изјавише, момци почеше у скупштинској дворани намештати неке столове и фотеље, па тек што министри изађоше, у скупштину уђе — кнез! Ми нисмо знали шта управо да мислимо. По уставу зна се да кнез само двапут долази у скупштину: да је отвори и затвори. Али откуд сад кнез у скупштини усред њених седница?!

Кнез је био сам. Изгледало је да је јако узбуђен. Пошто назва Бога, прва му је реч била:

— »Браћо, имате ли ви поверења у мене?

— У скупштини завлада мртва тишина. Ми смо били као окамењени и подуже време нико не одговори ништа. Док је трајало ово ћутање, кнез је једнако стрељао очима по скупштини и мењао се у лицу. Ми постепено дођосмо к себи од изненађења и ту устаде горњо-милановачки посланик Вујо Васић те рече:

— »А ко се то усудио рећи, господару, да ми немамо у тебе поверење. Ми га имамо, имамо га потпунце — и скупштина поче да виче: живео.

— Затим нам је кнез говорио да он хоће у овако тешким приликама да говори непосредно с народним представницима, по примеру својих старих; спомену неколико речи о »ситуацији,« рече да је сматрао да је у интересу земље и престола да ову владу отпусти; али пре но што наименује нову владу позваће себи у двор народне посланике, и то само народне, да се с њима разговори.

— И заиста, ми будемо позвани у двор. Кнез нам рече да ће нам поставити три питања: 1) Треба ли ратовати? или другим речима, треба ли помагати устанак енергично, па ма нас то и у рат увукло? 2) Треба ли се спремати за рат? и 3) Треба ли да се учини зајам за вођење рата?

— »Али да би могли свестрано промерити како да одговорите на ова питања« — тако отприлике рече кнез — »ја ћу вас прво упознати са правим стањем ствари. Прво да вам кажем какви су нам односи са другим државама. Почнимо од државе која нам је најсроднија — од Црне Горе. Моја вам је влада говорила да су наши одношаји са Црном Гором не може бољи бити. То не стоји никако. Напротив, наши су одношаји врло затегнути. Ја сам у последње време покушавао да се дође до некога споразума и нешто је учињено заиста. Али то је врло незнатно. У случају рата међу нашим војним операцијама не би било никакве свезе и заједнице. Тако је са Црном Гором.

— »Моја вас је влада, даље, уверавала да се можемо надати у случају рата да ће устати и Румунија и Грчка, и да с овим државама имамо присно пријатељство. Ја тако не мислим. Наши су одношаји с тим државама пријатељски, али у случају да ми заратимо, не можемо рачунати на њино садејство. Румунија је самим тим географским положајем и етнографским размештајем тако упућена, да нема управо шта више тражити у Турској, нити шта од ње добијати. Њене се тежње и аспирације окрећу Ердељу; то је Аустро-Угарска где би Румунија имала шта да тражи. Зашто би се дакле Румунија упуштала у опасан рат с Турском од које нема шта више добијати? То је невероватно, и на Румунију не можемо рачунати. Грчка је на нас љута за 1867 г. што је Србија није помагала у критском устанку. Грци нам пребацују да смо се тада користили њиним устанком те изнудили од Турске градове. Таку би улогу отприлике Грчка сад играла спрам нас. Она би вребала згодан тренутак да се користи тиме што би Турска била с нама у рату, да што од Турске мирним начином изнуди. И од Грчке се дакле не можемо надати стварној помоћи.

— »За Аустро-Угарску моја вам је влада говорила да би нам у случају рата та држава била наклоњена, да би пропуштала све наше војне набавке и чинила нам све пријатељске олакшице, које може чинити једна пријатељска неутрална држава. Ни то никако не стоји. Аустро-Угарска нам не може желети никаквога успеха већ и по том, што су наши државни интереси и њени рачуни на Истоку дијаметрално противни. *Њој никако не иде у рачун да наш углед на Балканском Полуострву скочи, да ми постанемо већи и моћнији, јер зазире да тако окрепљени не постанемо привлачна тачка за српски елеменат у Угарској. Читава историја нашега ускрснућа као државе сведочи да је АустроУгарска нашем подизању вазда стављала препреке и с планом му сметала.* Ни сад не може бити друкчије. По томе, у случају рата ми се пре можемо надати да ће нам Аустро-Угарска сметати но помагати.

— »Што се Русије тиче, она нам је била вазда пријатељска држава, и ако нам не помогне — одмоћи нам неће.

— »То су наши одношаји са страним државама. Што ,се тиче припреме устанка у Бугарској и Ст. Србији, моја вам је влада говорила да је »све спремљено и готово.« Ја вам пак могу рећи да није спремљено *ништа* и није готово *ништа*.

— »Што се тиче наше војене спреме, она је непотпуна и недовољна. За артиљерију немамо довољно коња ни такума за запрегу. Даље немамо сабаља, револвера, труба; недостају нам транспортна и санитетска средства. Према свему овоме ја налазим да није време за рат и да ми не можемо ратовати, а сад би желео да чујем и ваше мишљење.

— Гласало се поименце, кнез је сам прозивао, и на прво постављено питање: ко је за рат? сви су одговорили *против*, сем њих 7—8 који гласаше за. Не опомињем се сад свију који су били за, сећам се само да је ту био Вујо Васић, Урош Кнежевић и још њих неколико. После је кнез ставио питање: ко је зато, да се озбиљно спремамо за рат, кад се око наших граница већ води борба? Ту смо сви једнодушно гласали за спрему. Треће је питање било: ко је зато да се учини зајам од два милијуна дуката за спрему и вођење рата? Опет су сви гласали *против* сем њих 7—8 који су и при првом питању гласали за. Остали, који су били против тако великог зајма, хтели су да се војене спреме чине из редовног буџета, или да се за сваку набавку посебице тражи скупштинско одобрење, а не да се овако одсеком одобри тако огромна сума.

— Затим је председник скупштински Каљевић саставио нову владу. Радови су у скупштини пошли редовно. Бивало је опет тајних седница, где је израђен закон о реквизицијама, закон о сређивању поља итд., јер се и те законодавне мере сматрале као спрема за рат. Тада је вођано и о оном војном *контролном одбору*. Ми смо мислили да у тај одбор сем скупштинара уђу и нека стручна војена лица, да тај одбор у случају рата буде на домаку војске и управо управља ратовањем и врши најстрожију народну контролу над свима и сваким. Но то се после извртнуло у нешто девето, као и сва наша друга решења...

Отац М. баш је био у тој речи, кад се отвори јако пушкарање на нашој предњој линији; једна граната запишта и удари баш пред нас. Дође и друга, трећа. Отац М. сави антерију па надре на једну страну, а ја на другу. Бежећи, ја га још улитах: — Па шта би после? Како дође рат?

— Не знам, ја сам после дао оставку — рече отац М. — и додаде већ из даљине: — Би ево ово — показујући руком на гранату која је гудила ваздухом.1)

XIV

Алексинац 18 авг. у среду вече, 1876 год.

Јадни мој дневниче! Четврти дан како нисам ништа у те записао. А и како ћу, кад прво што би требало да запишем то је претешки губитак једнога врлог пријатеља...

...Мито, непрежаљени друже мој, да ли ћу се огрешити пред твојом блаженом сенком, што успомену на те бележим са сузама у очима. Да ли су сузе слабости и грех? Ах, кад би место суза крв из уцвељенога срца могла прокапати на мутне очи, чини ми се оточио би се с њом и овај бол и јад што ме овако дави својом смрвљавајућом тежином.

...Алекса, зли, пакосни човече, три пут да си проклет зашто ме отрова оном страшном сумњом: да је, можда, мој Мита погинуо од братске српске руке, да га је убила пушка коју је партајска злоба на њега натегла, да је заповест за овај гнусни злочин дошла одозго... одозго...

О, Алекса, Алекса, да верујем у биће ђавола бих рекао да је ђаво у твоме облику дошао да ме куша и да ме на ове муке распиње, уселив у ме ову ужасну сумњу...

Али не, одлазите од мене црне мисли! одлази грдобна сумњо; ти си породе тмина и душевних омрачаја:

»Тебе је пак'о зач'о
И бацио на смет
У свом најљућем гњеву
На љубав и на свет.«

»А мржња те је нашла
Где с вијеш као црв
Надојила те крвљу —

Отровала ти крв.«

А ти, сама чудовиште, правиш то и од човека у кога се уселиш. Стварaш:

»Уместо срца гују,
Уместо душе бес,
У оку дивљи пламен,
У руци самокрес.«

»На челу тешки облак,
На уснам' тешки смех,
У смеху црну клетву,

У клетви црњи грех.«

Али ја се још не дам освојити; ја још нећу, не могу поверовати да горе на врху српскога друштва седи такво чудовиште које ће из просте партајске мржње давати мигове да се сад у рату, где се сви боримо против општег непријатеља, мучки убијају људи, којима је сав грех у томе што су других начела и погледа и што су у мирно време били његови активни политички противници. Не, не, ја нећу у то да верујем, па ма ме како Алекса уверавао да су његови извештаји поуздани. Али иако нећу да поверујем, хоћу да задржим толико сумње колико ће ми бити довољно да о овој ствари разбирам и пропитујем толико, док не дођем до праве истине. Обистине ли се тада Алексина казивања, онда... онда — блажена сени Митина, ти ћеш бити богато покајана и освећена. Нећемо се цењкати — крупан ће бити курбан што ћу ти га принети...

Комаров уђе у собу.

— Но, Т....., шта ви ту радите?

— Ништа, ваше високо превасходство, нешто пишем.

Комаров се враћао с вечере, био је весео и зајапурен; седе крај мене.

— Махните сад писање, доста смо ових дана радили; ваља мало и одахнути... Али шта је то? Ваше су очи заплакане, ви сте плакали!

Шта да му одговорим?

— Зуб ме боли, високо превасходство, рекоше ми да је добро држати у устима иструган рен, па ми од рена ударише сузе.

— Вотъ, глупости; что за лѣкарство хрѣнъ; вырватъ надо; вотъ И все... — А видесте ли ви Т..... како ми славно разбуцасмо Турке? Дивота! Ожегоше шале, кучкини синови, о алексиначка утврђења, па сад измичу Нишу. Десну обалу Мораве сасвим су напустили, јер им је удобније да се повлаче левом — боје се, знате, да би их при повлачењу десном обалом Хрватовић нападао с бока, а на левој обали при повлачењу к Нишу с једне их стране заклана Морава од наших нападаја, а с друге висови Јастрепца. Штета што немамо одморних и свежих трупа, па да их енергично гонимо при одступању. Али свакојако и овако ћемо нешто учинити. Сутра идем преко Мораве да сам лично промотрим с које би се стране најлакше могле напасти одступне колоне турске. Поћи ћете и ви са мном.

— Дакле, ваше превасходство држи да ће Турци сасвим очистити српско земљиште?

— То је сигурно.

— Ако је тако, не знам зашто се већ нису сасвим повукли: Ниш није далеко, а већ је два дана како је готово сва турска војска прешла на леву обалу Мораве?

— О, то не иде тако брзо. Турци имају велики трен, а довукли су били и тешке опсадне топове. Повлачење ће се извршити постепено, а да га боље замаскирају, моје је уверење да ће наредити својим позадним одељењима, да нас још ово два три дана нападају, док се у Нишу не раскрчи место за одступне трупе. Замишљам себи како сад мора изгледати у Нишу. Прави пакао. Помислите само колико им треба док евакуишу болнице. Та они имају из последњих бојева хиљадама, хиљадама рањеника. Дивно смо их разломили. Просто красота!

— Али и наших је много изгинуло.

— Шта ћемо, такав је рат; мора се гинути.

— Као велите, кад се прави кајгана морају се лупати јаја.

— Управо тако! А како ви Т....., јесте ли ви присталица или противник рата?

— Како мисли ваше превасходство: рата уопште или овога нашега рата?

— Ратова уопште.

— Мрзим их из дубине душе.

— А зашто?

— Зато што рат уништава оно чему све треба да служи само као циљ — уништава људе. Циљ читаве људске цивилизације, свега људскога делања то је човеково благостање; али човек — он је сам себи циљ. Рат уништава човека и по томе је логични апсурд.

— Кратко и нејасно!

— Како да вам рекнем јасније!... Рат у мојим очима није ништа друго до огроман злочин.

— А! како сад опет то?

— Врло просто, бар мени се чини да је то врло просто. Кад се сматра да је злочин убити једнога човека, онда убити 100, 500, 1000, 100.000 људи не може бити ништа друго до опет злочин, много већи, огромнији. Ако је преступ украсти човеку мараму из џепа, или пресрести га на друму и отети му кесу са 100 гроша, онда отети једноме

народу сто села, читаве покрајине или 5 милијарди динара не може бити ништа друго, до опет преступ, само несравњено већи.

Кад тако мислите о ратовима, онда мора бити да нисте бог зна како доброг мишљења ни о војсковођама.

— О, напротив, ја имам о њима врло високо мишљење: сматрам их као најславније разбојничке арамбаше.

Комаров ме добро загледа у очи, осмехну се и рече: — Прилична кураж рећи то у очи једном ђенералу.?...

Ја се нађох у неприлици: — Извините, разговор је био теоријски.

Комаров се опет насмеја: — Не мари, не мари... но у том случају, кад сте већ тако мирољубиви, Т..... мени се чини да би ваше најприродније место било у каквом манастиру! А? Да се закалуђерите наприлику?..

— Тако и ја мислим, само не знам да ли би ме хтео примити митрополит. Знате ли ви да мене држе за некога револуцијонара?

— О, знам, знам; ви сте амо дошли управо из апсане. Али ти се људи варају.

— Тешко.

— Шта?!

— Тешко, велим.

— Шта?!

— Велим, тешко да се варају.

— Разумем, разумем већ сву ту катавасију револуционара. Имамо их и ми у Русији доста, Богу хвала — Комаров климну главом с негодовањем. — Али то је дивно чудо! Ја просто не појмим како се ту у једној глави, — Комаров се куцну прстима по челу, — могу код тих младих занесењака да сместе и постоје тако супротне идеје: бити противник рата, дакле противник борбе која се води између два туђинска племена, два народа, две вере, а у исто време бити револуционар, дакле присталица борбе која се води у недрима једнога народа, међу рођеном, једноверном браћом. То просто не разумем. Смилујте се, осветлите ми ту тачку ваших »убеђења« и »принципа.«

Последње речи изговори Комаров са пуно подругљивог нагласка.

— Да оставимо овај разговор, ваше превасходство. Мој је положај врло незгодан, да се ја, прост редов с *мојим генералом* препирем о начелним стварима. А и нашто тај разговор? Nous sommes les barbares, као што веле Французи — ми се нећемо разумети. Ваше превасходство одрасло је под сасвим другим утисцима, а ја под сасвим другим.

Оно што су године рада, учења, развијања у извесном правцу уселиле у нас, то не може истиснути и изгладити један кратак разговор. Ми не можемо један другога убедити. После свију објашњења опет ће сваки остати на своме. Нашто нам дакле овај разговор кад унапред знамо да ће остати без икаквих резултата.

— Не, то није тако. Прво ја не говорим овде с редовом, већ као ваш друг по занимању. — Ви ваљда знате да се и ја бавим новинарством? Друго, ја и не тражим да један другога убедимо и преобратимо у своју веру, већ просто да бар један другога разумемо. Јер ја, као што рекох, просто не разумем како човек може осуђивати рат уопште, а у исто време бити револуционар! За мене је то апсурд и ја просто не знам како ту противречност могу да сместе себи у главу луди који иначе доста логично размишљају и суде. Говорите, дакле, и то, молим, сасвим искрено и отворено.

— Појмим да вам је то непојмљиво. Кад бих ја био какав мађионик да могу изагнати из вас ђенерала и племића, па да остане у вама само прост грађанин, тада би ме лакше појмили, и ми би се можда и разумели; овако, опет понављам, један другоме nous sommes les barbares.

— Је ли могуће да и ви патите од те предрасуде, као да порекло и ђенералска униформа може коме сметати да разуме извесне идеје.

— Признајем да у многоме делим ту »предрасуду,« као што је изволесте назвати. Разумети често значи извинити, оправдати, па и усвојити. То је нарочито случај у философским погледима. Човеку се често чине с почетка извесна начела апсурдна, непојмљива. Ако се заинтересовао за њих, он их проучава и почиње их разумевати тек онда кад је похватао у њима толико логичних веза да их (начела) већ почиње усвајати, па у исти мах, кад их је потпуно разумео, он их је већ и усвојио као своја начела. А некако је у природи човековој да тешко усваја оне идеје које се окрећу против његовог отменог друштвеног положаја, против преимућства и привилегија које он ужива у једном друштву — па по томе теже их и разумева, јер као што рекох, разумети често значи примити, усвојити. По моме уверењу у свету је веома мало тако великих моралних пропалица, који чине зло с потпуном свешћу да је оно зло што чине; а можда никако и нема таквих моралних чудовишта. Обично бива да се и највећи пропалица некаком софистичком логиком прво измири сам са собом и дође до уверења да оно што чини и треба да чини и има право на то. Ако такве своје поступке крије од света то је стога што зна да би их свет осудио, али он сам — он их не осуђује (бар не у моменту кад их чини), он их је сам пред собом извинио и оправдао. Ето та особина човекова (која се налази и код последњега зликовца, да увек некако тражи измирења и склада са собом самим т.ј. оправдања својим поступцима бар пред собом самим), ето та особина, велим, јако смета људима са привилегисаним положајем у друштву, да разумеју извесне идеје које се противе њих окрећу. Од те класинске пристрасности мучно се лече чак и људи са развијеном навиком критичкога мишљења. То нам показује историја сваке нове справедљивије друштвене идеје. Христову проповед опште слободе и равноправности међу људима пре су разумели прости рибари и блуднице, но тадашњи учевни свет римски... — Али... али види ли ваше превасходство куд смо забасали, и нашто се окренуо овај наш разговор?! Ваше превасходство види како ја не умем накратко да се објашњавам. Ако још настојавате на

томе да продужимо отоичњи започети разговор о рату, онда морате бити спремни на веома дуга објашњења с моје стране. Па да вас не морим? А?

Комаров се намести удобније у својој наслоњачи. — Говорите само даље. Ако злоупотребите право говора ја ћу вам се осветити тиме што ћу овде у наслоњачи заспати.

— Дакле не може ме мимоићи ова чаша?

Комаров рече шалећи се: — Никако и ни на који начин.

— Лепо, покорићу се неопходности. Ви рекосте мало час да никако не појмите како човек може осуђивати ратове уопште, а у исто време бити револуционар. Ја опет не појмим како човек може бити присталица ратова, а у исто време противник револуција. То значи одобравати борбу из побуда нечистих, неморалних, да се нечије право отме и погази, а осуђивати борбу започету из побуда чистих и узвишених, да се погажено право васпостави. Ратови се воде или из побуда освајачких, да се нешто туђе отме и заплени, или из простих задевица и сујета владарских. Револуције напротив увек долазе да оно што је насилно отето поврате ономе коме припада по праву, и да казне отимача. Тренутак у коме плане револуција то је увек тренутак где се у масе народа наједанпут пробуди дуго гњечени и дављени осећај правичности, који као да не може никад бити потпуно угушен *ни у једном* човеку. Тај наједанпут пробуђен осећај правичности увек је најближи повод сваке револуције. Ратови ударају окове; револуције их кидају. Ратови су израз осиљене неправде, револуције израз пробуђених осећаја правичности...

— А зар нема и ратова праведних?

— Има, али они тада увек имају на себи карактер револуције. Сваки праведан рат у неку је руку револуција.

Комаров ме прекиде: — Наприлику овај наш садашњи, зар је он револуција?

— И он.

Комаров се насмеја: — У том случају ми смо бунтовници... То је смешно, Т....., хи хи.

— Како хоћете, смешно, несмешно, тек у ствари је тако. Наш рат има на себи револуционарни карактер спрам Турске. Херцеговачки је устанак проста буна против »законитога поретка« турског. Ми смо прискочили у помоћ бунтовницима, удружили се с њима, значи и ми смо бунтовници, револуционари. Ко не признаје право бунту тај мора осудити овај наш рат као неправедан и нападачки. Турска са свога гледишта има право што нас сматра као бунтовнике и нападаче. Кад би хтели да будете доследни вашем противреволуционарном гледишту, ви би се у овоме случају морали слагати с погледом Турске.

— Дакле херцеговачки је устанак за вас проста буна против... како оно рекосте? »законитога поретка« турског?

— Да, и то потпуно с вашег гледишта. Дозволите ми само да то развијем. Ма какав да је био онај »поредак« у Турској, тек он је био освештен и утврђен неким законима, дакле био је законит у оном уском смислу како ваш политички табор схвата реч законитост. Можда ћете ми приметити да су Турски извршиоци закона често газили закон, чинили безакоња. И ако су! По теорији оне политичке школе којој ви припадате то опет не даје народу право на буну. Знате како се обично ту вели: »то су злоупотребе појединаца, не сме се због њих одмах осудити читава система и одмах дизати буна« итд.; та ви већ знате како се ту обично резонира. Но рећи ћете: турски су закони скрајани у Цариграду, без учешћа и питања народног; стога он није дужан да им се покорава. Пристајем, само пристаните ви да ту формулу примењујемо свуда. Узмимо на прилику вашу Русију. Граде ли се у њој закони с питањем народа? Јесу ли ваши израз народне воље? Али да вам не буде криво ја ћу ево узети и Србију. Она није апсолутна држава као Турска и ваша Русија. Али наш, парламентаризам тако је јадан да наши закони једва за коју длаку да су више израз народне воље но на прилику закони апсолутне Турске и Русије. Сад ако ви признајете да маса народа увек има право да се буни против онога поретка који је утврђен законима што су грађени без питања и учешћа народног и ако ви такав народни покрет хоћете да назовете неким другим именом, а не буком (јер вам се та реч чини погрдна), онда красно, ја пристајем; само бих тражио да будете доследни па каогод што сад одобравате херцеговачки устанак, тако исто да одобрите и сваки други који би био управљен против неке »законитости« и »поретка« који је створен за народ а без питања и учешћа народног, па било то у неуставној или уставној држави, ма где. Ако ви тако узимате ствар, онда се моје »револуционарно« гледиште од вашега »противреволуционарног« веома мало разликује. Ја бих вашу формулу раширио само унеколико, а имено: кад год нема другога изласка, народ има право да се буни против некога поретка који га гњечи, који га одржава у ропству и сиротињи....

...Све моје револуционарство састоји се ето у томе што признајем народу ово право на буну, па и то само онда кад нема никаквога другог мирног изласка. Иначе ја мрзим свако крвопролиће па и револуционарно. Управо моје гледиште и на ратове и на револуције веома је просто и једноставно, оно се концентрише у једну генералну тачку: ја признајем, да како у унутрашњим односима једне земље, тако и у спољним односима државе са државом понекад може се доћи до таквог положоја, до таквога стицаја свију околности, да другога изласка нема до крваве борбе. Кад је за један народ од свега што се може изабрати у даном историјском моменту најкорисније и најбоље по његов опстанак, по његов развитак и напредак то, да се бије — — онда шта ћемо? треба да се бије. То му је дужност и право. Тада је рат праведан, јер је неопходан; разумем по народни бољитак. Али опет напомињем оно што рекох мало пре: такви ратови увек имају на себи карактер револуције, и ја све такве борбе (ратове) обухватам под општим именом — револуције. Према томе биће вам појмљиво како се може сложити то двоје, да човек мрзи ратове и опет да је револуционар. Сваки чини грдну неправду револуционарима ко их замишља као крволоке, као људе који просто уживају у проливању крви. Али да не говорим о другима, да говорим о себи. Нико ке би живље, срдачније желео но ја да у развићу једнога народа никад не долазе они кобни тренутци, где међусобна крвава борба постаје неминовна, постаје услов за даљи

опстанак и правилан развитак народни. Али шта ћу, кад је при данашњем стању цивилизације то неминовни историјски закон. Рађајући се, дете раздире утробу своје матере и његово рађање неминовно је увек праћено крвопролићем. Тако је исто и у развићу људских друштава. Кад стара веровања и погледе подрони нова философија, кад у старим друштвеним облицима сазру нове друштвене форме, кад у једном друштву, кад у једном свету што је одиграо своју улогу у историји и преживео се, сазре ново младо друштво, нов свет, тада настаје друштвени прелом, ново се друштво рађа и његово је рођење увек праћено крвопролићем. Покажите ми у историји и један једини велики друштвени преображај који се друкчије извршио. Дајте ми те философске школе, те мудраце, који су умели указати прогресу други сигурнији пут па да обиђе крваве револуције. Тога нема до данас. Према томе, схватити тај велики наук историје да у развитку једнога друштва долазе извесни историјски моменти где револуција постаје неминовна и неопходна, то не значи бити крволок већ значи не бити слеп, значи бити разуман и покорити се ономе што мора бити — поднети неминовност, кад је не можеш изменити. А бити револуционар не значи ништа друго до признати ту историјску неминовност револуције, предвидети је кад се појави на историјском хоризонту, спремати се за њен долазак, стати на страну новога друштва које се рађа, и тиме олакшати порођај и свести неминовно крвопролиће на најмању меру, јер што год је јача странка која помаже да се роди ново друштво, тим све бржи и краћи бива крвави друштвени прелом. Поступајући тако револуционари чине услугу цивилизацији, јер староме друштву уштеђују дуга мучења и поновљене породиљске напоне. Ево узмимо француско друштво. После велике француске револуције монархији већ више није било трајнога опстанка у Француској; долазак републике био је неминован. Ко је први осетио и схватио ту обртну тачку у развитку француског друштва, ко је први појмио то неминовно сазревање новога државног облика и похитао да стане уз њега? Француски републиканци-револуционари. Сад сви виде, па и најзатуканије монархисте, да је република једини могући трајни облик владавине у Француској. Али слава припада француским републиканцима-револуционарима што су то предвиђали још пре по века. Да је број ових увиђавних људи т.ј. републиканаца-револуционара био већи, у Француској би се утврдила република још 1830 год. а француско друштво било би поштеђено од ових многих и дугих напона и мрцварења преко којих је сад дошло до републике.

— Оставимо све остало; али зар ви збиља верујете да је република у Француској утврђена?! Сећате ли се да пре 2—3 месеца Мак-Махон умало што није учинио с њом оно што учини Наполеон 1851. Зар сте заборавили да је републиканска странка у скупштини победила само са једним гласом. Дивна је то сигурност где република виси о једном гласу већине!

— Све знам. Али моје је тврдо убеђење да се монархија у Француској преживела. Република можда још није потпуно утврђена, али је монархија потпуно пропала. Ма она још и десет пута долазила до тренутних успеха и понављала се — у Француској њој нема више трајног опстанка, и победа је републици потпуно осигурана.

— Као што видим, ви сте ватрени револуционар и републиканац, једном речи »опасан човек« —

— О револуционарству је онако као што отоич рекох. Ваше в. прев. не треба да замери Србину кад је мало и пристрастан спрам револуције. Та ми смо чеда револуције. Ово парче државе, ово мало своје куће и слободе, ово мало свијеног српског гнезда — све што имамо, од револуције имамо; она је препородила ово парче српске земље, она га само може и оснажити, увеличати; кад препорођена Шумадија с неблагодарношћу пљуне на своју матер-револуцију, кад српски народ изневери принципе и идеју своје светле и дичне револуције, која га је озарила у почетку овога века, онда је сам себи потписао смртну пресуду.

— Добро, знам да треба подржавати принципе ваше револуције спрам Турске и Аустрије, али ви као да би хтели да се народ држи тих револуционарних принципа и у својим унутрашњим стварима.

— Да, увек кадгод народном напретку не остане никакав други мирнији и јевтинији пут; али прво треба да покушава упорно све могуће мирне путеве и начине. Револуционари греше и чине зло само онда кад мисле да завере и усиљавања појединаца могу створити револуцију, дакле кад хоће да је изазивају вештачки пре времена. То је исто тако као кад би бабица вештачким средствима журила породиљу да роди што пре, наприлику одмах у петом месецу. Но као год што греше револуционари кад хоће пре времена вештачки и насилно да извуку ново друштво из утробе старога друштва, тако исто греше и реакционари кад хоће да зауставе рођење нових друштвених облика кад су они већ сазрели. У том случају реакционари личе на ону бабицу која би у деветом месецу вештачки пречила рођење младенца, па било да то чини стога што је то за њу незгодан тренутак да се бави порођајем, или из »убеђења« да ће и за породиљу и за младенца бити боље ако дете још који месец остане у утроби мајчиној. Наопака би то била философија кад би бабица умовала овако: »Кад је детету било добро у утроби мајчиној 9 месеци, порасло и оснажило се, још ће више порасти и оснажити се за других 9 месеци.« А отприлике тако умују реакционари противећи се увођењу нових сазрелих друштвених облика. И ово противљење тако званих »умерених« друштвених елемената увек је веће штете доносило друштву но пренагљеност револуционара. То је што се тиче »бунтовништва.« А што рекосте да сам републиканац — то је како се узме. У идеји права република увек је за мене бољи облик владе и достојнији једнога слободног народа но монархија, али у практици ја бих питање о републици стављао на дневни ред тек онда кад прво буду извршени многи други пречи послови.

— Држите ли да су у Србији ти »пречи послови« свршени и да се питање о републици може ставити на дневни ред?

— Много ме питате. Али кад смо забасали у овакве разговоре, рећи ћу вам искрено шта мислим. Моје је убеђење да нам наш географски положај као мале државице међу моћним суседним монархијама не дозвољава нити ће нам још задуго дозволити да на дневни ред стављамо питање о монархији и републици, као практично питање за решавање. Но теоријски о та два облика владавине требало би да се код нас говори. Али ако смо принуђени да трпимо монархијску форму, ваљало би живо да радимо на остварењу онога што је суштина у републици, а што се потпуно даје сместити и у монархијски облик. То су широке политичке слободе и суверенитет народа. Ето ово питање о политичким слободама и суверенитету народа држим да је

код нас већ стављено на дневни ред и ставила га је наша странка. И моје је уверење да оно у скорој будућности са историјском неодољивошћу мора бити решено.

— А држите ли да се томе неће противити монархија?

— То ја не знам. Тим горе по монархију ако му се буде противила. Тек моје је уверење да то питање мора бити решено — са монархијом ако се узмогне, без ње па и против ње ако се узмора. Све зависи од разумности монархије, од њене способности да схвата неминовност нових друштвених задаћа које зру у српском друштву. У Србији судба монархијскога облика потпуно је у рукама саме монархије. Ако тај облик владавине свеже нераздвојно свој опстанак са нечим што се преживело, што мора пропасти, онда ће у ту катастрофу бити увучен и монархијски облик.

— Тако мисли ваша партија?

— Не, тако мислим ја лично.

— А полажете ли ви што на уједињење Срба?

— Полажем толико да би ономе који би ми ујединио све српске земље драговољно дао десет година најкруће диктатуре у земљи; али прво да изврши уједињење, па да добије диктатуру.

— А што не обратно?

— Зато што не држим да се диктатуром може доћи до уједињења. Не држим ни то да је диктатура нужна после уједињења, али што се мене тиче ја бих је радо дао као »награду« за уједињење.

На часовнику откуца поноћ.

— Како смо се заговорили! — рече Комаров. Лаку ноћ Т.....; да се одморимо, а сутра ћете са мном преко Мораве у извиђање.

— Ваља отерати Турке; то је за сада главно. За све ћемо остало лако.

— Та вам реч више вреди но све ваше дуго резоновање — рече Комаров и залупи врата за собом.